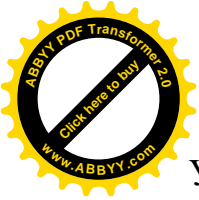

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

*Збірник наукових праць
Сумського державного педагогічного університету
ім. А. С. Макаренка*

Суми
Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка
2011

УДК 930
ББК 63я73
І-89

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кандидат педагогічних наук, професор **А. І. Кудренко** (голова колегії), доктор історичних наук, професор **М. С. Бур'ян**, доктор історичних наук, професор **О. Б. Дьомін**, кандидат історичних наук, доцент **А. В. Гончаренко** (головний редактор), кандидат історичних наук, доцент **І. М. Сергійчук**, кандидат історичних наук, доцент **П. І. Соболю**, кандидат історичних наук, доцент **В. В. Турков**, кандидат історичних наук, доцент **П. М. Щербань**, кандидат історичних наук, доцент **Т. Ю. Щербань**.

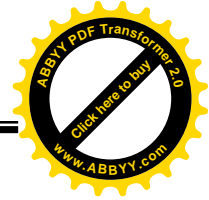
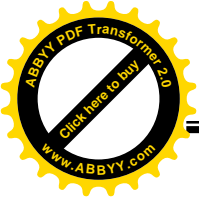
І-89 Історичні науки : зб. наук. праць. – Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. – 132 с.

У збірнику публікуються матеріали, в яких висвітлюються актуальні проблеми всесвітньої історії та історії України.

Для науковців, викладачів, учителів історії, студентів.

УДК 930
ББК 63я73

© Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011

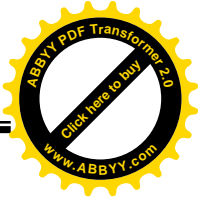
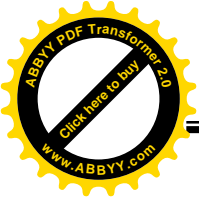
ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ващенко Ю. В. Вплив зовнішніх чинників на долю реформаторського руху празька весна 1968 р. у Чехословаччині	4
Гребченко Є. А. Зовнішня політика США у Центральній Америці в період президенства Р. Рейгана (1981–1989 рр.)	15
Корж Л. В. Розвиток сільського господарства в болгарських поселеннях Криму (XIX – початок XX ст.)	21
Куц Я. М. Військово-навчальні центри рейхсверу на території Радянського союзу (1925–1933 рр.)	26
Масько В. М. Економічні взаємовідносини Китаю та Південно-Африканської Республіки на рубежі XX – XXI ст.	34
Нагорний О. І. Версальський договір 1919 року – перший крок до Другої Світової війни.....	41
Омельченко М. О. Державна політика Польщі щодо національних меншин у 1944–1947 рр.	52

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Качайло І. М. Економічний розвиток Наддніпрянської України в період центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	60
Кобець А. П. Господарська діяльність Сербських переселенців на землях Південної України у XVIII – на початку XIX ст.	68
Кучер М. О. Болгарське населення Північного Приазов'я у 1861–1920 рр.....	74
Малик Ю. О. Смерть С. В. Руднева: в пошуках істини.....	79
Олійник Н. В. Соціально-економічне становище селянства у пореформений період на Наддніпрянській Україні	87
Павленко А. М. Відновлення роботи закладів освіти в окупованому Києві (1941–1943 рр.)	93
Пономаренко В. О. Політика окупаційного режиму відносно православної церкви (1941–1943 рр.).....	102
Пушкар Я. В. Опір Південноукраїнського селянства репресивній політиці більшовицької влади в період суцільної колективізації (наприкінці 20-х – початку 30-х років XX ст.).....	107
Семенець В. Ю. Російська економічна експансія на території Гетьманщини в XVIII ст.	112
Сердюченко Т. В. Заснування Українського Державного банку, його структура та напрями діяльності (квітень – грудень 1918 року).....	122

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327.8:316.422«1968»(437)

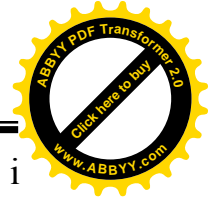
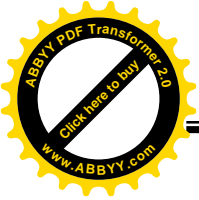
Ващенко Ю. В.

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА ДОЛЮ РЕФОРМАТОРСЬКОГО РУХУ ПРАЗЬКА ВЕСНА 1968 Р. У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

В історії міжнародних відносин другої половини ХХ ст. події Празької весни 1968 р. в Чехословаччині займають особливе місце і привертають увагу дослідників, які займаються вивченням історії країн «реального соціалізму». Ці події не лише визначили тривалу політичну кризу в Чехословаччині, але й значною мірою вплинули на внутрішні і міжнародно-політичні процеси у «світовій соціалістичній системі» та на міжнародні відносини 1960–1980-х рр. Празька весна стала поворотним етапом в розвитку цієї системи, який завершився розпадом СРСР і серією демократичних революцій в «братніх» країнах.

Увага дослідників концентрується на внутрішніх та зовнішніх факторах, що обумовили зародження реформаторських настроїв всередині правлячої комуністичної еліти та в інтелектуальних осередках Чехословаччини, а також на процесі оформлення цих настроїв у програмні вимоги нового курсу, на основі поєднання ідей соціалізму та демократії. Дослідження впливу зовнішніх чинників на перебіг подій у Чехословаччині 1968 р. має велике значення для повного аналізу зазначеного питання. Вивчення цього аспекту подій 1968 р. зберігає свою актуальність і сьогодні, адже ціла низка документів та нових матеріалів, невідомих донедавна, дають змогу більш глибоко проаналізувати вплив світової спільноти на зародження і перебіг чехословацького реформаторського руху Празька весна.

Реформаторський рух 1968 р. у Чехословаччині був обумовлений суспільним невдоволенням станом економіки країни та відсутністю демократичних свобод. У другій половині 1960-х рр. у Чехословаччині розгорнувся потужний громадський рух за докорінні політичні та економічні реформи, за «соціалізм з людським обличчям», який у 1968 р. очолило реформаторське крило Комуністичної партії Чехословаччини на чолі з О. Дубчеком. Проте такий розвиток подій насторожував керівників СРСР, у сфері впливу якого перебувала Чехословаччина.

На сьогодні не існує єдиної точки зору щодо оцінки подій 1968 р. і впливу зовнішніх чинників на долю реформаторського руху в Чехословаччині. В історіографії ця проблема не повністю охоплює досліджуваний нами матеріал, і висвітлена лише фрагментарно.

Позицію західних країн у своїй статті висвітлює І. Орлик [6]. Автор наголошує на тому, що керівництво західних держав симпатизувало змінам в Чехословаччині, проте втручатися, а тим більше допомагати чехам і словакам не збиралося, так як це була сфера впливу Радянського Союзу. На його думку, жодна із західних країн не хотіла порушувати політику розрядки, яка панувала тоді у світі.

Подібну оцінку впливу зовнішніх чинників на події у Чехословаччині 1968 р. подає і В. В. Мар'їна [4] у статті про резонанс світової спільноти на події Празької весни. Найбільшу увагу вона приділяє вивченню позицій країн соціалістичного табору щодо реформаторського руху в Чехословаччині.

Нові документи про позицію західноєвропейських комуністичних партій, публікацію яких підготували Т. Джалілов і Г. Мурашко [7], надають цінну інформацію про позитивне ставлення головних європейських компартій до курсу чехословацьких реформаторів на «відкритий демократичний соціалізм».

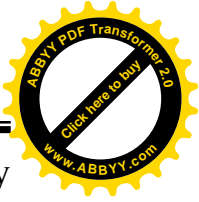
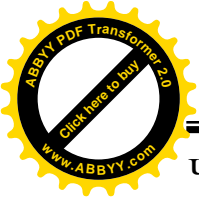
Учасник та ідеолог Празької весни Ч. Цисарж розглядає можливі шляхи захисту надбань Празької весни від ортодоксів країн Варшавського договору, аналізуючи міжнародне становище та позицію керівництв західних країн по відношенню до реформаторських процесів у ЧССР [5].

Цікаві думки та висновки з даного питання подають учасники подій 1968 р. в Чехословаччині І. Пелікан та В. Ізраелян [10; 2].

Мета статті – дослідити роль зовнішніх чинників та їх вплив на долю реформаторського руху Празька весна 1968 р. в Чехословаччині.

Результати січневого пленуму ЦК КПЧ 1968 р. у Чехословаччині та політичні зміни, які розпочалися в цій країні після нього, зокрема відставка першого секретаря А. Новотного, не залишилися поза увагою світової громадськості. Подальший розвиток подій у Празі аж до військової інтервенції країн ОВД проходив під пильним наглядом країн капіталістичного Заходу. Не однакові підходи до празьких подій 1968 р. були і в соціалістичному таборі.

Різні точки зору на чехословацькі події 1968 р. існували не тільки в соцтаборі, а навіть в Організації Варшавського Договору. Прикладом цього була Румунія, єдина країна ОВД, яка не погодилася ввести свої війська в

ЧССР. Через це радянсько-румунські відносини значно погіршилися. Ще у квітні 1964 р. ЦК Румунської комуністичної партії (РКП) ухвалив так звану «квітневу декларацію», в якій, відповідно до Декларації комуністичних і робітничих партій, яка була прийнята у Москві в 1960 р., стверджувалося, що жодна з комуністичних партій не може грати провідну роль і диктувати іншим партіям лінію поведінки [4, 23]. Це означало, що Румунія поряд з Китаєм, Югославією та Албанією припинила визнавати Москву світовим центром соціалізму.

Необхідно зазначити, що румуни не обмежилися лише декларацією. Вони почали проявляти самостійність у зовнішній політиці, переорієнтувавши її на Югославію і Китай, а на Заході – на США і Францію.

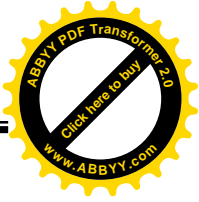
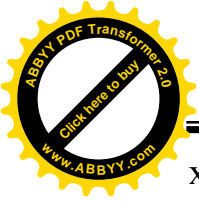
Усі внутрішньополітичні зміни в ЧССР Румунія на чолі з Н. Чаушеску сприймала із симпатією. ЦК РКП не погодився із твердженням Москви про те, що в Чехословаччині готується контрреволюційний переворот і 14 липня 1968 р. довів свою думку до відома ЦК КПЧ і других комуністичних партій. Зрозуміло, що ця заява отримала негативний резонанс в компартіях країн-членів ОВД [4, 24].

В румунських офіційних ЗМІ розгорнулася широка прочехословацька кампанія, головною ідеєю якої було твердження про специфічність розвитку окремих країн та виняткову відповідальність кожної компартії за ситуацію у власній країні [4, 25]. Ця точка зору не лише відкривала шлях до посилення позицій РКП у Румунії, а також сприяла підтримці її режиму в США та Західній Німеччині.

Керівництво румунської компартії рішуче засудило вторгнення військ п'яти країн-учасниць ОВД в Чехословаччину в ніч на 21 серпня 1968 р. і дало зрозуміти, що румунський народ і армія будуть готові дати відсіч у разі аналогічних дій проти Румунії. Вторгнення в ЧССР лідери Румунії розцінювали як велику помилку і небезпеку для миру в Європі, як негативний момент в історії революційного руху [4, 25].

Проте далі гучних заяв на адресу СРСР румунські лідери йти не збиралися, адже Румунія залишалася у складі Організації Варшавського Договору. Вдаватися до більш рішучих дій означало б повернути увагу агресора до себе, який звичним методом змусив би відмовитися від власної зовнішньої політики, яку в той час намагалося проводити керівництво Румунії всупереч Радянському Союзу.

Схожою з румунською була і реакція на Празьку весну 1968 р. Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. 9–11 серпня президент Югославії Й. Броз Тіто відвідав Прагу і вів переговори з керівництвом КПЧ, в

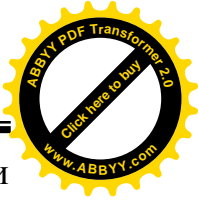
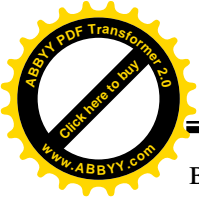
ході яких виразив цілковиту підтримку перетворень, що проводилися.

Окупація Чехословаччини Й. Броз Тіто явно шокувала, проте йти проти волі Радянського Союзу він явно не збирався. Лідер СКЮ заявив, що окупація не мала жодних підстав ані з точки зору небезпеки для майбутнього розвитку Чехословаччини по соціалістичному шляху, ні з точки зору військової загрози для чехословацьких кордонів з Заходу. Останнє припущення він назвав «повністю абсурдним» [4, 27]. Головною причиною інтервенції Й. Броз Тіто назвав політично-ідеологічні страхи керівництва СРСР, яке було налякане «демократизацією внутрішнього життя Чехословаччини. Небезпечними стали представники, які твердо вирішили ліквідувати залишки догматичних та інших сил у внутрішньому житті і відмовитися від методів, які застосовувалися протягом тривалого періоду після закінчення війни. В цьому суть справи» [4, 27–28]. Своє незадоволення інтервенцією країн ОВД у ЧССР президент СФРЮ висловив у розмові з радянським послом І. Бенедиктовим, проте змінювати політичний курс і зближатися із Заходом не збирався, оскільки тоді б Югославія втратила своїх союзників у малих країнах.

Отже, засудивши окупацію Чехословаччини військами країн-учасниць ОВД Румунія і Югославія взяли курс на підготовку до захисту своїх держав від можливого нападу з боку країн Варшавського Договору, і в той самий час, – на нормалізацію із тактичних міркувань відносин з Радянським Союзом. Тому в такій ситуації керівництво ЧССР могло розраховувати лише на моральну підтримку з боку цих країн соцтабору.

А чи могла Чехословаччина взагалі отримати допомогу і підтримку від міжнародної спільноти у цій складній ситуації? Чи існував у неї шанс уникнути військової інтервенції або хоча б відстояти свої демократичні перетворення? На думку І. Пелікана, який у 1968 р. обіймав посаду генерального директора Чехословацького телебачення, існувало два способи уникнення військового втручання країн ОВД. Перший, а можливо і єдиний, – відмовитися від радикального реформування «реального соціалізму» радянського зразка, задовольнитися меншими, майже косметичними змінами в дусі Яноша Кадара. Другий спосіб полягав у тому, щоб продовжувати радикальні реформи, але враховувати серйозну загрозу зіткнення з СРСР, з Л. І. Брежнєвим і його вірними союзниками: В. Ульбріхтом, В. Гомулкою і Т. Живковим. Варто було задовго до 21 серпня 1968 р. забити тривогу, мобілізувати проти такої небезпеки найбільші компартії Заходу, а разом з ними і всі ліві сили, знайти союзників і в «соцтаборі», і в керівництві Югославії, Румунії, Китаю,

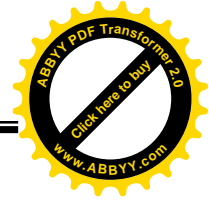
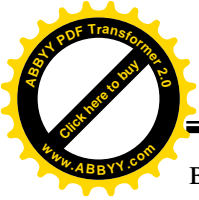
вимагати від демократичного керівництва західних країн і США, щоб вони виступили із спільним попередженням на адресу радянських керівників про те, що військова акція проти Чехословаччини поставить під загрозу процес розрядки міжнародної напруженості [10, 25].

Та чи була можливість у чехів і словаків отримати допомогу від західних країн? Чи дійсно існувала перспектива уникнення військового втручання ОВД? Насправді, празьких реформаторів в ході подій 1968 р. цікавила позиція західних країн щодо перебігу змін у Чехословаччині. Член ЦК КПЧ Ч. Цисарж після розмови з послом ЧССР в Угорщині К. Курку влітку 1968 р. зазначав у своїх спогадах наступне: «Він поділився зі мною відомостями про те, що деякі західні колеги песимістично дивляться на перспективи нашої політики, яку радянські лідери будуть намагатися придушити, навіть шляхом застосування сили. Високопоставлений чиновник із США нагадав йому про позицію Вашингтона, суть якої зводилась до того, що події у ЧССР не стосуються Сполучених Штатів, тому вони не мають наміру будь-яким чином брати в них участь. Думаю, що ми тоді не зробили належних висновків із того, що тягне за собою ця позиція, а це означало, що Захід і палець об палець не вдарить, якщо на нас буде вчинений значний тиск з боку союзників зі сходу. Я недооцінив імперіалістичні інтереси СРСР» [5, 88]. Виходячи з такого твердження самого члена ЦК КПЧ, можна говорити про те, що західні країни лише з цікавістю спостерігали за перебігом подій у Чехословаччині у 1968 р. та за реакцією Радянського Союзу на ці події, воліючи краще залишатись на позиції пасивного спостерігача, ніж втручатися в серйозний конфлікт.

США зовні вели себе досить стримано. З самого початку чехословацьких реформ, активно висловлюючи загальну симпатію змінам у ЧССР, особливо на зустрічах з представниками цієї країни, вони дали зрозуміти, що Східна Європа – сфера інтересів СРСР, а тому цей регіон не стане причиною для зіткнення двох наддержав. В міру загострення ситуації в ЧССР неучасть США у разі силового вирішення чехословацької проблеми підкреслювалося дедалі наполегливіше. Не дивно, що американський дослідник І. Валента (виходець із Чехословаччини) з гіркотою стверджував: «Якщо б США не рекламували своєї політики невтручання, то вторгнення могло б не бути» [1, 245].

Проте думка І. Валенти з цього приводу є дещо хибною. ОВД ввів би свої війська в будь-якому випадку, тим більше що Сполучені Штати і зокрема провідні країни Заходу ще пам'ятали про Карибську кризу 1962 р., яка могла привести до нової світової війни, і порушувати

врівноважений баланс сил ніхто не хотів.

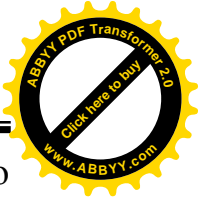
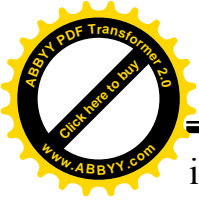
Ще у травні 1968 р. американські аналітики вивчили весь комплекс проблем політики США по відношенню до Східної Європи. Проаналізувавши ситуацію в Чехословаччині та позицію американської адміністрації до цих подій, вони дійшли висновків, що США ні в якому разі не будуть йти на новий конфлікт з Радянським Союзом, підтримуючи чехословацьких націоналістів. Така позиція американців була незмінною аж до радянської інтервенції включно [6, 7–10].

Досить стриманою була і позиція Великобританії, яка переживала в той час суттєві економічні труднощі та остерігалася можливого погіршення взаємовідносин з СРСР. Англійський посол у Празі У. Беркер ще у травні 1968 р. вважав уявлення чехословацьких політиків про те, що їм першим вдасться створити модель суспільства, яке б поєднувало елементи соціалізму та демократії, невиправданими. Детальний аналіз міжнародної ситуації англійськими та американськими дипломатами привів їх до висновку, що ні США, ні Великобританія, ні НАТО не зможуть вжити суттєвих заходів, щоб захистити чехословацький суверенітет в разі інтервенції радянських військ [4, 35–36].

Про стриманість офіційних оцінок Заходу становища в Чехословаччині і Східній Європі свідчить і позиція віце-канцлера і міністра закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини В. Брандта під час візиту до Австрії 10–11 червня 1968 р. Він постійно підкреслював, що ФРН не хоче «вбивати клин» у відносини між СРСР та східноєвропейськими країнами [6, 9].

Щодо Франції, то її керівництво позитивно оцінювало ті процеси, що відбувалися у ЧСР протягом 1968 р. Існувала думка, що зовнішня політика дійсно стане незалежною та «чехословацькою». Разом з тим, побоюючись, що посилення впливу Заходу на розвиток внутрішніх процесів в Чехословаччині може викликати негативну реакцію її союзників по ОВД, французьке керівництво утримувалося від будь-якого офіційного висловлювання симпатії по відношенню до ЧСР та не коментувало події, що там відбувалися [4, 34]. Така позиція також підтверджувала принцип невторчання та пасивного спостереження французів за розвитком подій.

Якщо говорити про комуністичні партії Західної Європи, то вони з самого початку симпатизували політиці О. Дубчека. Особливо це стосується комуністичних партій Італії та Франції. 5–7 травня 1968 р. Прагу відвідав Генеральний секретар КП Л. Лонго, який зустрівся з О. Дубчеком та іншими керівниками КПЧ. Обговорювалася ситуація ЧСР

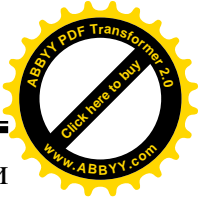
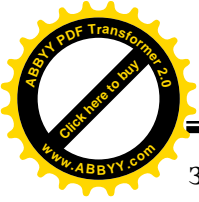

і актуальні питання комуністичного і робітничого руху в світі. Л. Лонго позитивно оцінював розвиток подій в Чехословаччині, які, на його думку, підтверджували вірність орієнтації ІКП на «відкритий демократичний соціалізм». Він висловив задоволення з приводу того, що повідомлення західної преси про відхід ЧССР від СРСР і соціалістичних країн являють собою «реакційні спекуляції». На прес-конференції лідер італійських комуністів заявив, що «чехословацький досвід допоможе комуністичним партіям капіталістичних країн у боротьбі за нове, молоде, відкрите і сучасне соціалістичне суспільство» [4, 37]. 17 липня керівництво ІКП ухвалило резолюцію з чехословацького питання, підтвердивши солідарність з процесом демократичного оновлення чехословацького суспільства і політичного керівництва КПЧ. Разом з тим Празі рекомендувалося зберігати більшу обережність і змусити пресу не виступати з гучними заявами, які дратували Москву [4, 37].

Схожа позиція була і у Французької комуністичної партії, генеральний секретар якої В. Роше вже 17 липня 1968 р. у телеграмі Л. І. Брежнєву висловив своє негативне ставлення до можливості врегулювання ситуації з ЧРСР військовим методом. Генсек ФКП також повідомив про свої наміри відвідати Прагу, щоб переконати О. Дубчека прийняти ультимативні умови «Варшавського листа». Але вже після зустрічі з останнім В. Роше відмовився підтримувати вимоги Москви на згортання процесу демократизації суспільства та започаткованих реформ. Посилаючись на Заяву комуністичних і робітничих партій у Москві (1960 р.) про принципи взаємовідносин між окремими комуністичними партіями французькі комуністи стверджували, що згаданий лист порушує ці домовленості. Вказувалося на катастрофічні для міжнародного комуністичного і робітничого руху наслідки можливої інтервенції в ЧССР і необхідність врегулювання питання шляхом переговорів і переконань [7, 13–17].

Стриману позицію в зв'язку з подіями в Чехословаччині займала компартія Великобританії. Як повідомлялося з Лондона, вона «висловлює надію, що радянські друзі прислухаються до голосу із-за кордону» [6, 13]. Вісімнадцять європейських компартій засудили втручання в справи Чехословаччини. Щодо керівництва компартії США, то воно негативно поставилося до подій в ЧССР, чим повністю підтримало радянських керівників [6, 13].

Проте, на думку І. Пелікана, впливові компартії Заходу, такі як ІКП та ФКП, не були готові повністю розірвати відносини з КПРС, не дивлячись на те, що щиро симпатизували Празькій весні. Сполучені Штати

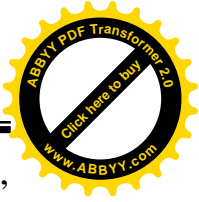
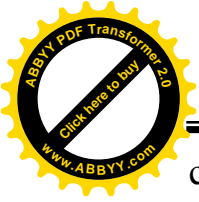

зі свого боку загрузили у в'єтнамській війні та потребували допомоги Москви, щоб з неї вибратися. А керівники західних держав віддавали перевагу розрядці та підготовці до європейської конференції і насправді не були зацікавлені в тому, щоб допомагати Празі, хоча б тому, що успіх Празької весни посилив би позиції лівих партій на Заході, що не влаштувало тодішніх керівників європейських держав. Більш того, О. Дубчек та інші члени ЦК КПЧ навіть не спробували звернутися за допомогою до Заходу, щоб не провокувати Радянський Союз. Отже, Празька весна була приречена на ізоляцію і, відповідно, на провал [10, 25].

На особливу увагу заслуговує також думка І. Валенти про розрекламованість американського невтручання в разі військового рішення чехословацького питання. Адже можна було просто стримано мовчати, як це личить в таких випадках великій державі. Але саме США певною мірою сприяли видачі індульгенції ОВД на введення військ в ЧССР, причому коли це питання ще не стояло на порядку денному радянського керівництва. Першими про таку можливість заговорили керівники саме західних країн [11].

Не могла протидіяти військовому вирішенню чехословацького питання і Організація Об'єднаних націй, адже там вирішальними були позиції саме США та СРСР. А тому крім гучних заяв ООН не могла зробити ніяких серйозних кроків. Навіть коли у червні 1968 р. у Чехословаччину були введені війська ОВД, то у відповідь на питання про ціль введення дивізій – навчання, – реакція з боку Пентагону була такою: нас це не стосується [3, 31].

Одразу після окупації Чехословаччини керівництво Великобританії проявило ініціативу щодо постановки питання про те, що сталося на засіданні Ради Безпеки ООН. До 20 серпня 1968 р. ООН формально стояла в стороні від бурхливих подій як в самій Чехословаччині, так і навколо неї. Проте, як стверджує надзвичайний посол СРСР В. Ізраелян у своїх спогадах, ввечері цього дня ситуація різко змінилася. Вже до кінця робочого дня, коли старші співробітники місії збиралися по домівках, їх запросив до себе постійний представник СРСР при ООН Я. Малік і повідомив, що отримано вказівки із Москви негайно відвідати представників при ООН тих країн, з яким Радянський Союз не має дипломатичних відносин, і передати їм усну інформацію радянського керівництва. В цій інформації говорилося про те, що військові підрозділи СРСР і ряду інших соціалістичних країн вступили на територію ЧССР на прохання чехословацького керівництва, яке звернулося за допомогою до

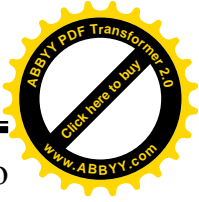
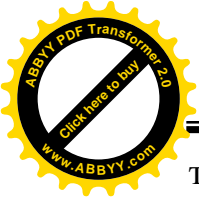
союзних держав з приводу загрози соціалістичному суспільному ладу, задокументованому в Конституції, а також і державності Чехословаччини. Керівництво СРСР та інших союзних країн прийняло рішення задовольнити прохання чехословацьких колег про військову допомогу, відповідно до існуючих договірних зобов'язань [2, 124–125]. Одразу після початку обговорення даного питання в Раді Безпеки 21 серпня чехословацьке представництво – заступник постійного представника ЧСРР в ООН Я. Мужик, а потім міністр закордонних справ І. Гаєк у своїх виступах рішуче спростовували цю версію. Вони наголошували на тій серйозній шкоді, яку завдало ідеям соціалізму введення іноземних військ в Чехословаччину, де з ініціативи комуністичної партії розгорнувся процес, суть якого зводилася до усунення бюрократизації, застосування гуманістичних і демократичних принципів соціалізму [2, 127].

Політична атмосфера, в якій проходила дискусія в Раді Безпеки, була вкрай конфліктною. Зіткнення відчувалися в основному між американськими та радянськими представниками. Акцію соціалістичних країн піддала критиці і більшість інших країн – членів Ради Безпеки. Наприклад, з гострим осудом дій ОВД по відношенню до Чехословаччини виступили представники Югославії, що пізніше не сподобалося й самому Й. Броз Тіто [4, 32].

22 серпня був внесений проект резолюції РБ ООН, в якому осуджувалося збройне втручання СРСР та інших країн Варшавського договору у внутрішні справи ЧСРР та заклиалося до негайного виведення військ і припинення будь-яких інших форм втручання у внутрішні справи Чехословаччини. Ця резолюція не була прийнята, так як постійний представник в Раді Безпеки Радянський Союз наклав на неї вето [2, 128].

Світова спільнота ніяким чином не могла вплинути на позицію СРСР, а тому доля чехословацьких реформ у будь-якому разі була приречена на провал.

Хоча США та їх союзники по НАТО були зацікавлені в послабленні сил ОВД, які їм протистояли, прямої конфронтації з Москвою вони, як правило, намагалися уникати; частина західних політиків притримувалась такої точки зору, що посилення поліцентричних тенденцій у східноєвропейському таборі порушить баланс сил у Європі, посилить напруженість на континенті, а це небажано для Заходу. Протягом періоду Празької весни керівництво США поступово дистанціювалося від чехословацьких реформаторів, намагаючись не дати СРСР та його союзникам найменшого приводу для обвинувачень у втручанні у внутрішні справи ЧСРР і, відповідно, приводу для інтервенції. Більше

того, використовуючи демократичні канали, воно неодноразово закликала празьких реформаторів до стриманості та обережності [8, 82].

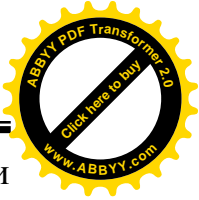
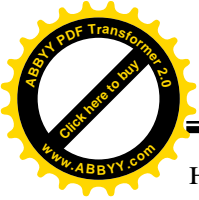
Проте коли війська були введені, Захід використав це повною мірою: і праві, і ліві закричали про «радянський імперіалізм», а Державний департамент США навіть розробив спеціальну інструкцію для посольств США про те, як ті повинні використовувати різні міжнародні зустрічі (конференції) для розгортання кампанії дискредитації СРСР. На довгі роки введення військ до Чехословаччини стало одним з найважливіших пунктів у стандартних звинуваченнях СРСР в імперіалізмі [11].

З цього приводу вже у жовтні 1968 р. посол СРСР в США О. Добринін у своєму політичному листі про основні напрямки американської пропаганди в зв'язку з подіями в Чехословаччині зазначив, що дискредитуючи Радянський Союз за військову інтервенцію країн ОВД США мали на меті досягнення ряду власних цілей. Керівництво США та його апарат пропаганди намагалися роздути і використати широку кампанію антирадянської пропаганди, щоб відволікти увагу від агресивної війни США у В'єтнамі та імперіалістичної політики на Близькому Сході, а також в інших районах світу [9, 97]. Звісно, до такої заяви радянського посла потрібно ставитися критично, проте частка раціональності в цих словах була, адже в умовах «холодної» війни протидіючі сторони намагалися використати на свою користь всі дії противника, що їх дискредитували.

Отже, реальної допомоги від світової спільноти керівництво Чехословаччини не отримало. Країни соцтабору, такі як Югославія та Румунія, хоч і були прихильниками реформ у ЧССР, не пішли на конфлікт з московським керівництвом після військового придушення Празької весни, побоюючись повернути до себе увагу СРСР і опинитися на місці Чехословаччини. Щодо провідних комуністичних партій світу, то хоч їх лідери і засудили військове втручання ОВД у справи ЧССР, проте жодної силової і навіть політичної ваги це не мало, адже реальної влади в європейських комуністів не було.

Військове втручання ОВД у внутрішні справи Чехословаччини засудили майже всі провідні країни світу, проте йти далі гучних заяв ніхто не збирався. Західний світ та США чітко розуміли, що це сфера впливу Радянського Союзу, а тому не варто до неї втручатися. В умовах «холодної» війни це могло лише погіршити відносини між конфронтуючими сторонами. Жодна з західних країн не наважилася порушити політику розрядки міжнародної напруженості, пам'ятаючи недавню загрозу ядерної війни, пов'язану з Карибською кризою 1962 р. Ще однією причиною політики

невтручання було побоювання західних керівництв, що позитивні результати чехословацьких реформ посилять вплив ідей лівих партій на Заході. Враховуючи всі ці фактори, керівництво Радянського Союзу прийняло рішення про силове вирішення чехословацького питання. СРСР чітко прорахував позицію світової спільноти і провів ефективну політичну акцію, зайвий раз підтвердивши свою міць і силу.

Отже, Празька весна в умовах біполярного світу була приречена на ізоляцію, а тому жодного шансу продовжувати реформаторську політику у чехословацьких керівників не існувало.

Джерела та література

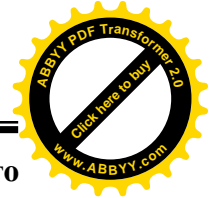
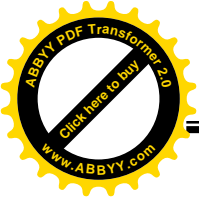
1. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию 1968 г. / И. Валента. – М. : Прогрес, 1991. – 320 с.
2. Исраэлян В. 105-е вето Советского Союза / В. Исраэлян // Международная жизнь. – 1990. – № 10. – С. 123–128.
3. Колесников М. Дневник офицера / М. Колесников // Огонек. – 1993. – № 34. – С. 30–34.
4. Марьина В. В. Пражская весна 1968 года: к вопросу о международном резонансе (по опубликованным в Чешской республике документам и материалам чешского журнала «Soudobe dejibe») / В. В. Марьина // Славяноведение. – 2008. – № 3. – С. 22–40.
5. Мурашко Г. П. Человек «Пражской весны». Воспоминания Честмира Цисаржа / Г. П. Мурашко // Славяноведение. – 2008 – № 3. – С. 76–100.
6. Орлик И. И. Запад и Прага в 1968 г. По документам архива министерства иностранных дел Чешской Республики / И. И. Орлик // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С. 3–20.
7. «Пражская весна» и позиция западноевропейских компартий / [Публик. подгот. Г. П. Мурашко, Т. А. Джалилов] // Вопросы истории. – 2008. – № 11. – С. 3–23.
8. Стыкалин А. С. Новое свидетельство о роли советского фактора в Чехословацких событиях 1968 года / А. С. Стыкалин // Славяноведение. – 2001. – № 1. – С. 76–85.
9. Политическое письмо посольства СССР в США об основных направлениях американской пропаганды в связи с событиями в Чехословакии / От правды никуда не уйдешь.... Новые документы о событиях в Чехословакии в 1968 г. / [Публикацию подготовил А. Д. Чернев] // Кентавр. – 1993. – № 4–5. – С. 75–104.
10. Разделенная весна 1968 г. : [Пражская весна] // Новое время. – 1998. – № 32. – С. 24–28.
11. Фурсов А. Неизвестный 1968 год в Чехословакии [Электронный ресурс] / А. Фурсов // Литературная газета, № 32, 2008. – Режим доступа : <http://www.za-nauku.ru/index.php>.

Ващенко Ю. В. Вплив зовнішніх факторів на долю реформаторського руху Празька весна 1968 р. у Чехословаччині.

У статті проаналізована позиція західноєвропейських країн і США щодо реформаторських процесів 1968 р. у Чехословаччині та її вплив на перебіг даних подій. Велику увагу приділено висвітленню різних точок зору в соціалістичному таборі щодо подій, що відбувалися в ЧССР, а також ставлення західноєвропейських компартій до дій чехословацьких реформаторів. У статті дана комплексна оцінка впливу зовнішніх факторів на долю реформаторського руху Празька весна 1968 р. у Чехословаччині.

Ключові слова: Чехословаччина, Празька весна, реформаторський рух.

Ващенко Ю. В. Влияние внешних факторов на судьбу реформаторского движения Пражская весна 1968 г. в Чехословакии.

В статье проанализирована позиция западноевропейских стран и США относительно реформаторских процессов 1968 г. в Чехословакии и ее влияние на ход данных событий. Большое внимание уделено освещению различных точек зрения в социалистическом лагере относительно событий, происходящих в ЧССР, а также отношение западноевропейских компартий к действиям чехословацких реформаторов. В статье дается комплексная оценка влияния внешних факторов на судьбу реформаторского движения Пражская весна 1968 г. в Чехословакии.

Ключевые слова: Чехословакия, Пражская весна, реформаторское движение.

Vashchenko Y. V. The influence of external factors on the fate of the Prague Spring reform movement in 1968 in Czechoslovakia.

This article analyzed the position of Western European countries and the U.S. regarding the reform process in 1968 in Czechoslovakia and its influence on the course of these events. Much attention is paid to the coverage of different points of view in the socialist camp with respect to events in Czechoslovakia, as well as the attitude of West European Communist parties to the action of Czechoslovak reformers. Thus, the article provides a comprehensive assessment of the impact of external factors on the fate of the Prague Spring reform movement in 1968 in Czechoslovakia.

Key words: Czechoslovakia, Prague Spring, reform movement.

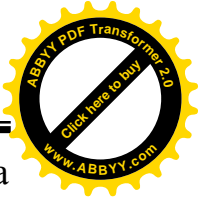
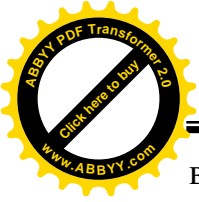
УДК 94:327(73)«1981/1989»(728)

Гребченко Є. А.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА США У ЦЕНТРАЛЬНІЙ АМЕРИЦІ В ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСТВА Р. РЕЙГАНА (1981–1989 РР.)

Питання зовнішньої політики США досліджувала значна частина науковців, переважно зарубіжних. Серед них варто відзначити видатного американського вченого Н. Чомські, який відвів питанню зовнішньої політики США значне місце у своїх численних працях. Він бачить у США країну, що прагне до гегемонії і світового володарювання, і у своєму прагненні США не бере до уваги інтереси інших країн, з якими в неї пересікаються інтереси [3]. Такі американські історики, як Д. В. Дент та Т. Х. Каротерс [5] розглядали політику США у Центральній Америці як таку, що до певної міри пішла на користь країнам регіону і врятувала їх від «червоної загрози», хоча при цьому зазначали і негативні сторони діяльності адміністрації президента Р. Рейгана.

Інший американський дослідник Дж. М. Маккормік [8] узагалі вважає, що політика Сполучених Штатів сприяла розвитку і прогресу деяких країн Центральної Америки. Але більшість дослідників, як і вищезгаданий Н. Чомські, негативно оцінюють втручання США у

внутрішні справи латиноамериканських країн. Наприклад, С. Менхівар та Н. Родрігез [9] відкрито звинувачують США у пасивності, а інколи і у співучасті за випадки очевидного геноциду, що здійснювався військовими хунтами у Сальвадорі, Гондурасі та інших країнах.

Відомий російський історик А. І. Уткін у своїх працях детально дослідив зовнішню політику США та головні її пріоритети. Він прийшов до висновку про те, що Сполучені Штати із самого початку історії прагнули розширити зону свого впливу спочатку в регіоні, а, починаючи з ХХ століття, і у світі. Тому у сфері зовнішньої політики США вдаються до будь-яких заходів, які можуть допомогти у досягненні її цілей [2].

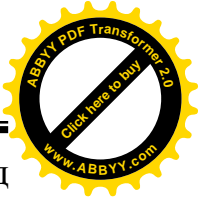
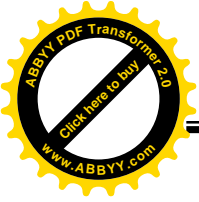
На сьогодні у Сполучених Штатах ведеться дискусія щодо того, в якій мірі адміністрація Р. Рейгана вплинула на розвиток країн регіону і чи були якісь вагомні аргументи для тодішньої адміністрації для виділення величезних коштів на підтримку військових хунт у боротьбі з поширенням комунізму, часто при цьому забуваючи, що самі військові режими були мало схожі на демократію.

Стаття спирається на низку праць у сфері зовнішньої політики, в яких зосереджено увагу на зовнішній політиці США при адміністрації Р. Рейгана, особливо на відносинах Сполучених Штатів із країнами Центральної Америки.

Мета статті полягає у спробі об'єктивного висвітлення діяльності США в регіоні; у з'ясуванні мотивів, що спонукали президента Р. Рейганом до ухвалення важливих політичних рішень, спрямованих на поширення політичної та економічної присутності в регіоні.

Втручання США у внутрішні справи Латинської Америки бере свій початок з риторики Доктрини Монро (1823 р.) Монро прямо вказував на те, що будь-яку спробу втручання європейських країн у справи країн американського континенту Сполучені Штати будуть розглядати як ворожий відносно них політичний акт [1, 66]. Доктрина Монро стала переломним моментом у зовнішній політиці США, оскільки мала агресивну, загарбницьку сутність.

Проголошенням доктрини Монро США присвоїли право охороняти американський континент, а насправді втручатися у справи латиноамериканських країн, перетворюючи їх у свої протекторати. Під прапором цієї доктрини США здійснили три історичні спроби встановити світову гегемонію. Першу спробу було здійснено після Першої світової війни, другу – після Другої світової війни, третю – у роки перебування при владі адміністрації Р. Рейгана [1, 66].

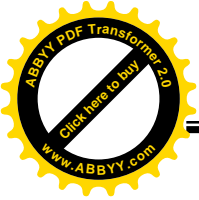
Для підтвердження своєї думки Р. Рейган, виступаючи перед американським Конгресом у січні 1988 р., зазначив, що Франклін Рузвельт був рішуче налаштований на те, щоб забезпечити мир на американському континенті. А президент Трумен відверто говорив, що міжнародний комунізм шукав способи, щоб підірвати та знищити незалежність країн американського континенту. Дж. Ф. Кеннеді також займав рішучу позицію та наголошував, що про питання встановлення комунізму хоча б в одній країні американського континенту не може бути мови (чого варті були спроби знищити Кубу). І Рональд Рейган буде дотримуватися цієї політики боротьби з комунізмом і не відступить, незважаючи на альтернативну позицію деяких конгресменів [10].

Для боротьби з поширенням комунізму використовували будь-які засоби. Коли представники релігійних організацій нарівні з іншими критиками зовнішньополітичного курсу США у Центральній Америці, висловилися проти звичного режиму насилля та гноблення, адміністрація Р. Рейгана відреагувала початком кампанії під назвою «Війна з терором», яку оголосили відразу після обрання Р. Рейгана президентом у 1981 р. Ініціатива США переросла у війну із застосуванням терористичних методів – низку вбивств, катувань і варварства, які поширилися в інші регіони світу [3, 15]. А партизанів, що виступили проти комуністичного режиму в Нікарагуа і яким США постачали зброю, медикаменти, їжу, називали борцями за свободу.

Р. Рейган у промові перед Конгресом 27 січня 1987 р. сказав ключові слова, що характеризують зовнішню політику США стосовно країн Центральної Америки: «Нікарагуанські борці за свободу ніколи не просили нас вести їхню війну з комунізмом, проте я докладаю будь-яких зусиль для того, щоб зберегти кожен краплину їхньої крові, щоб відвернути від них смерть, поразку чи життя без свободи. У Центральній Америці не повинно бути радянського серця» [10].

Ці слова було сказано у 1987 р., через кілька місяців після зустрічі з радянським лідером М. Горбачовим. Незаперечним є той факт, що ненависть до комунізму, просякнута недовірою до радянських політиків, знайшла вихід у риторичі американського президента.

Провідний дослідник історії Нікарагуа Т. Уокер зазначав, що після кількох років війни Вашингтона з тероризмом у цій країні її попереднє економічне зростання та соціальний прогрес, які Нікарагуа демонструвала після повалення проамериканської диктатури Сомози, змінило занепадом [12, 211].

Історик та офіційний представник Держдепартаменту США при Р. Рейгані Т. Каротерс зазначав, що втрати Нікарагуа на душу населення значно перевищували кількість загиблих у США під час Громадянської війни та всіх воєн у ХХ ст. [5, 218].

До середини 80-х років ХХ століття унаслідок терористичних кампаній, організованих США, у багатьох країнах Латинської Америки виникла паніка, а серед населення панував тотальний страх. Нікарагуа була надзвичайно небезпечна для США, оскільки перебувала надзвичайно близько до кордонів Сполучених Штатів. Тогочасний державний секретар США Дж. Шульц, виступаючи перед Конгресом, так охарактеризував загрозу з боку Нікарагуа: «Це – ракова пухлина на нашому континенті» [7, 160; 11, 183].

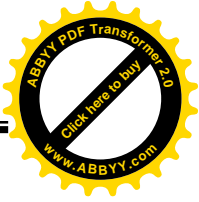
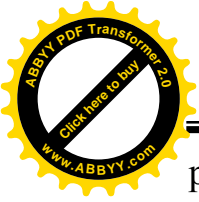
Нікарагуа отримувала зброю із СРСР. І «цю другу Кубу» могли використати як плацдарм для роздмухування пожежі світової революції. «Нікарагуанські комуністи загрожують влаштувати революцію у США», – сказав Р. Рейган.

Пояснюючи причини бомбардування Лівії у 1986 р., Р. Рейган заявив, що М. Каддафі поставляв зброю та військових радників у Нікарагуа з метою розпалити війну під боком США, що входила в його плани повного знищення США [6, 72].

Рейганівська адміністрація усвідомлювала, що справжня небезпека полягає в успішному розвитку Нікарагуа, модель якого можуть запозичити інші країни американського континенту.

Таку ж загрозу становив демократичний експеримент та соціальні реформи у Гватемалі, які США задавили ще в зародку, ефективний опір Кубі та багато інших ситуацій. На початку 80-х років темпи розвитку Нікарагуа були вражаючими. А у сфері охорони здоров'я країна демонструвала зниження рівня дитячої смертності серед країн, що розвивалися (за даними ЮНІСЕФ у 1986 р.) [3, 157].

Адміністрації Р. Рейгана було чого боятися, оскільки вражаючі зміни в Нікарагуа могли спровокувати революцію без кордонів. Тому Вашингтон уважав, що достатньо знищити джерело вірусної безпеки до того, як нею інфікуються інші країни. Така ситуація знаходить свій відбиток у небезпеках, про які говорив Р. Рейган у свої промовах. Серед небезпек для США та демократії в цілому він виокремив Нікарагуа, яку згадав 15 разів у 4 офіційних промовах. Маленьку країну Нікарагуа Р. Рейган згадав стільки разів, як і загалом всі небезпеки у світі, що загрожували демократичному розвитку США. Хоча загрозою могла бути тільки альтернативна модель

розвитку країни, модель, відмінна від існуючої у США.

Нікарагуа на силові заходи проти неї не робила жодних спроб провести диверсії на території США, здійснити вбивство кого-небудь з представників американської політичної влади. Уряд Нікарагуа звернувся до Міжнародного суду, який у 1986 р. ухвалив рішення на користь Нікарагуа. Проте судові рішення не мало сили, а «The New York Times» писала про Міжнародний суд як про ворожий форум, маючи на увазі нелегітимність рішення, яке винесли США.

Якщо припустити, що промови Р. Рейгана мають співвідноситися з політичною діяльністю американського президента у сфері зовнішньої політики, то стає зрозумілим, що під свободою розуміється вседозволеність, а саме терор, вбивства, шантаж, під демократією – авторитаризм, під цінностями – популізм.

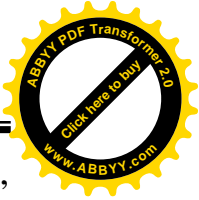
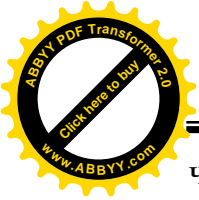
У 1983 р. США здійснила вторгнення на невеликий острів у Карибському морі Гренаду з метою повалення новоутвореного прорадянсько налаштованого уряду. Для адміністрації Р. Рейгана було дуже важливо, щоб ця країна не стала для США другою Кубою чи Нікарагуа, до того ж американський уряд боявся, що острів може стати плацдармом для радянських чи кубинських військ. Підстави для таких підозр були, адже Гренада активно закупала зброю як у СРСР, так і в Куби [4, 22].

Американські війська швидко взяли під свій контроль острів і скинули небажаний для себе уряд. Ця невелика перемога для США стала символом боротьби з поширенням комунізму і надихнула Р. Рейгана і його команду на подальшу боротьбу з ним.

Отже, зовнішня політика адміністрації Р. Рейгана з 1981 по 1989 роки у Центральній Америці була жорсткою і непохитною. У протистоянні з поширенням комунізму Р. Рейган зайняв безкомпромісну позицію, яка відбивала стереотипи мислення американського президента. Проте риторика Р. Рейгана не узгоджується з його політичними діями, оскільки недовіра до комуністів, радянських лідерів була укоріненою у свідомості американських політичних лідерів. Цю недовіру супроводжувала ненависть та бажання знищити комунізм та ворожу ідеологію будь-яким способом. Цю думку підтверджує політика так званої боротьби з тероризмом, розгорнута у Центральній Америці, вбивства в Нікарагуа, Гватемалі деяких інших країнах, де спецоперації ЦРУ сіяли страх, паніку та призвели до економічного колапсу.

Тема політики США у Центральній Америці на сьогодні залишається досить актуальною, оскільки багато інформації і дотепер не розкрито –

частково через засекреченість матеріалів про діяльність США в регіоні, частково через велику кількість неопрацьованих джерел. Усе це дає підстави для подальшого вивчення проблеми і для надання оцінки діям адміністрації Р. Рейгана.

Джерела та література

1. Иवानян Э. А. История США : пособ. для вузов / Э. А. Иванян. – М. : Дрофа, 2006. – 571 с.
2. Уткин А. И. Американская империя / А. И. Уткин. – М. : Эксмо, 2003. – 403 с.
3. Чомски Н. Гегемония или борьба за выживание: стремление США к мировому господству / Н. Чомски ; пер. с англ. И. Харламова. – М. : СТОЛИЦА-ПРИНТ, 2007. – 464 с.
4. Bostic J. Shifting patterns of security policy of the commonwealth caribbean since World War II. Institute for National Strategic Studies, National Defense University, 1996. – 120 p.
5. Carothers T. In the Name of Democracy: US Policy toward Latin America in the Reagan Years / T. Carothers. – Berkeley : University of California Press, 1991. – 322 p.
6. Chomsky N. Pirates and Emperors, Old and New: International Terrorism in the Real World, updated version of 1986 / N. Chomsky. – Cambridge : South End Press, 2002. – 288 p.
7. Kenworthy E. Selling the Policy / E. Kenworthy. – Boulder, Colorado : Westview Press, 1987. – 208 p.
8. McCormick J. M. American Foreign Policy and Process / J. M. McCormick. – Wadsworth Publishing, 2004. – 640 p.
9. Menjívar C. When states kill: Latin America, the U.S., and technologies of terror / C. Menjívar, N. Rodríguez. – University of Texas Press, 2005. – 373 p.
10. Reagan R. Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union, January 27, 1987 / R. Reagan. – Режим доступу до : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=34430>.
11. Spence J. Reagan Versus the Sandinistas: The Undeclared War on Nicaragua / J. Spence. – Boulder, Colorado : Westview Press, 1987. – 337 p.
12. Walker T. W. Nicaragua: Living in the Shadow of the Eagle / T. W. Walker. – Boulder, Colorado : Westview Press, 2003. – 256 p.

Гребченко Є. А. Зовнішня політика США у Центральній Америці в період президенства Р. Рейгана (1981–1989 рр.).

У статті розглянуто політику США у Центральній Америці та її наслідки для даного регіону. Зосереджено увагу на боротьбі адміністрації президента Р. Рейгана з поширенням комунізму і на боротьбі з існуючими соціалістичними режимами в Нікарагуа та Гренаді.

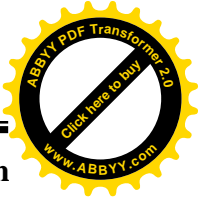
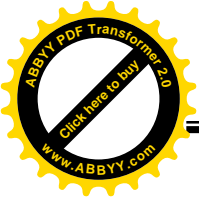
Ключові слова: *Центральна Америка, зовнішня політика, комунізм, адміністрація Р. Рейгана.*

Гребченко Е. А. Внешняя политика США в Центральной Америке в период президенства Р. Рейгана (1981–1989 гг.).

В статье рассмотрена политика США в Центральной Америке и ее последствия для данного региона. Внимание уделено борьбе администрации президента Р. Рейгана с распространением коммунизма и борьбе с существующими социалистическими режимами в Никарагуа и Гренаде.

Ключевые слова: *Центральная Америка, внешняя политика, коммунизм, администрация Р. Рейгана.*

Grebchenko E. A. American foreign policy in Central America during R. Reagan administration.

Subject matter of this article is the United States policy in Central America and consequences of this policy for given region. The main focus devoted to the struggle of Reagan administration with existing socialistic regimes in Nicaragua and Grenada.

Key words: *Central America, foreign policy, communism, Reagan administration.*

УДК 94:314.7(=163.2)«18/19»(282.247.34)

Корж Л. В.

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В БОЛГАРСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ КРИМУ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Розвиток сільського господарства в болгарських поселеннях Криму (XIX – початок XX ст.) досліджувались такими істориками, як М. Е. Бененсон [1], І. Ф. Грек [2], Н. С. Державін [3], А. Клаус [5], М. М. Максименко [6], Л. В. Маркова [7], І. І. Мещерюк [8], І. А. Носкова [9], А. А. Скальковский [12], Л. Н. Степанова [14], С. А. Усов [16].

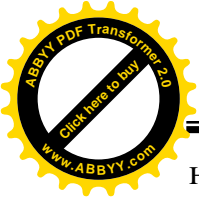
Вищеперелічені фахівці детально вивчали окремі аспекти господарського розвитку болгарських поселень Криму, але комплексно до вивчення питання про розвиток сільського господарства з них ніхто не підходив. Тому праці цих авторів стали певною базою для подальшого наукового вивчення цієї проблематики.

Виходячи з цього головною метою статті є комплексне дослідження сільського господарства в болгарських поселеннях Криму в XIX на початку XX ст.

Болгарські колоністи зробили значний внесок в економічний розвиток Кримського півострова, де вони займалися переважно землеробством, скотарством і досягли у цьому великих успіхів. Найважливішою сільськогосподарською галуззю болгар було землеробство. Однак на перших порах його розвиток зазнав великих труднощів через незвичні кліматичні умови, недостачу сільськогосподарського реманенту, робочої худоби, тяглової сили.

У більшості болгарських колоній існувала трипільна система. Дві третини поля йшли на обробіток, а третина залишалася під толоку, відпочивала, щоб через три роки знову підлягти обробітку. Окремі «нивки» дворових ділянок були розкидані по всьому полю і через кожні три роки за жеребкуванням мінялися між своїми співвласниками.

Кожний поселян сів на своїй смужці той хліб, який вважав

найвигіднішим. На своїй толочній землі, що після відпочинку достатньо відновила свою родючість, сіяли протягом наступних 2–3 років яру пшеницю, в основному «арнаутку» та «гірку». А ще через рік сіяли одночасно яру та озиму пшеницю, жито, ячмінь та іноді овес [10, 57].

Дві третини зі всієї виділеної землі займали посіви. 25% від посівної площі належали ячменю, вівсу та житу. Інші 75% займала пшениця – головний посівний хліб. Майже в усіх колоніях Новоросійського краю основним зерном у болгар вважалася пшениця весняна чи арнаутка. Її сіяли «скрізь і незрівнянно більше ніж озимої» [12, 108].

Винятком була лише колонія Старий Крим Феодосійського повіту. Озимих посівів там було майже втричі більше ніж ярих. В Кишлавській колонії також надавали перевагу осіннім сортам пшениці. Так за даними на 1 січня 1847 року, в сільському запасному магазині зберігалось 181 четвертина на озимого та 67 четвертин ярового хліба

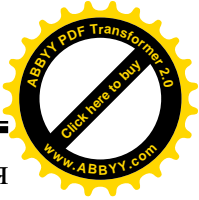
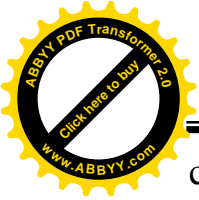
В першій половині XIX ст. при обробці землі болгар використовували примітивний плуг власного виробництва, який складався з дерев'яної борони та прив'язаних до неї декількох оберемків лози. Як робочу худобу використовували волів і коней. До середини століття в болгарських господарствах губернії часто зустрічався так званий німецький плуг, виготовлений «на замовлення болгар майстрами молочанських менонітських колоній» [10, 409].

На початку XX ст. у господарствах кримських болгар почали з'являтися більш досконалі знаряддя для оранки землі. Наприклад, «однолемішні плуги Говарда та двоколісні плуги Гена» [16, 210].

Для роботи в садах та городах застосовувалася мотика. Збирали хліб зазвичай серпами. Після жнив відразу приступали до обмолоту, який займав увесь серпень і вересень. Молотили, проганяючи худобу на току круговими рухами. Круг, на якому молотили, називався «хармон». Зерно зберігали в коморах, спеціальних зернових ямах.

Як зрошення використовували, так звані, «чігірі» – високе колесо з жолобом, розташованим над кожним джерелом, а також колесо для підйому води з криниць – «дулап». У середньому такі пристосування для поливу коштували не більше 125 карбованців і «за своєю дешевизною та міцністю цілком відповідали своєму призначенню» [17, 64].

Болгари вважалися одними з засновників городництва на півдні. Цьому сприяли відносно м'який клімат і родючі ґрунти. Для розповсюдження садівництва і городництва у краю, в середині XIX ст. задунайським колоністам, які бажали займатися цією

сільськогосподарською галуззю, «даремно чи за помірну ціну відпускалися насіння, саджанці та виноградні лози» [13, 186–187].

Фрукти й овочі вирощували як для власних потреб, так і на продаж. Завдяки болгарам базари Новоросійського краю, вже через 20 років після їх першого переселення були «повні відмінною зеленню. Огірки, буряки, баклажани, капуста та гарбузи представлені у величезних розмірах» [13, 20].

У другій половині XIX ст. у болгарських колоністів великого розповсюдження набуло й розведення картоплі, цибулі та часнику. Саме цибуля й часник у кінці 60-х років було основним продуктом для збуту болгарами Таврійської губернії. У 1869 році загальна сума від продажу болгарських овочів на губернських базарах складала 19 899 карбованців сріблом [17, 65].

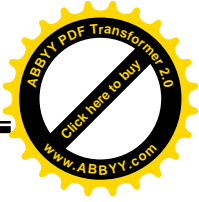
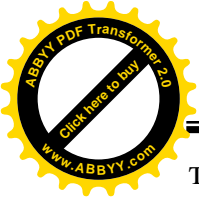
Через безпосередню участь болгарських колоністів у XIX – початку XX ст. у Криму отримало розвиток садівництво, виноградарство та виноробство. Наприклад, у 1866 році в колонях Кишлав, Старий Крим і Балта-Чокрак під виноградниками було зайнято 1021 десятин землі, з яких щорічно в середньому одержували близько 400 відер вина. «Частину вина продавали, а частину залишали в себе, так як зимою вино з хлібом слугувало в болгар замість їжі» [15, 396].

2/3 урожаю болгар використовували для виготовлення вина. Його робили найпростішим методом без пресу, шляхом видавлювання ногами в чанах. Потім за допомогою примітивного крану виливали в діжки. Щорічно в середньому кожна болгарська сім'я виробляла по 20–30 відер вина, половина призначалася для продажу. Проте винну торгівлю всіляко притіняли своїми податками місцеві акцизні управління. Болгари були зобов'язані «продавати своє вино тільки з виноградників, за відсутністю будь-яких пристосувань для збереження вина» [3, 71].

Це обмеження суперечило статтям 337 і 338 «Статуту про колонії іноземців у Росії», за якими для заохочення виноробства на кримському півострові іноземним колоністам дозволялося продавати вино «без усякого обмеження оптом і дрібними мірами, як для відпускання в будинки, так і для розпиття на місці у всіх казенних поселеннях, не вимагаючи на те згоди місцевого власника чаркових зборів» [3, 71].

Шовківництвом і тютюнництвом у XIX ст. займалися тільки жителі колонії Балта-Чокрак. У 1846 році там було вироблено та продано 350 пудів тютюну на загальну суму 8000 карбованців сріблом [5, 332].

Феодосійські болгар на початку XX століття тютюн майже не вирощували. Так у 1918 році в Кишлавській волості тютюном було засіяно

тільки 3,5 десятин землі [1, 41].

В більшості болгарських переселенців краю основним видом сільськогосподарською діяльністю було землеробство. Значну роль у господарстві зіграло також і скотарство. В багатьох поселеннях воно було головним джерелом прибутків болгарських селян. Займатися ним було вигідніше, ніж, наприклад, землеробством, тому що догляд за худобою не вимагав великої праці. Випасати її можна було навіть на неродючих землях у передгір'ї східного Криму.

Кримські болгари займалися розведенням великої рогатої худоби. Але в середньому в болгарських колоніях півострова на одну корову припадало 6 овець. У кожному дворі нараховувалося приблизно біля 30 голів овець [11, 180].

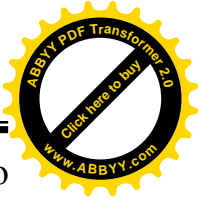
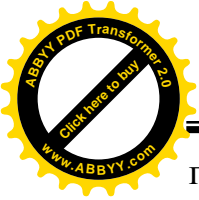
На пасовищах споруджували будівлі для худоби – «сан», куди вночі заганяли овець. Там же будували й будиночки для пастухів. Найбідніші селяни, що не мали будівель на пасовиськах, об'єднувались і разом наймали вівчаря, який щоденно пас худобу на довколишніх пасовиськах, а на ніч пригонив її в село [7, 28].

Більш багаті болгарські селяни пасли свою худобу на віддалених пасовиськах, де їжа була кращою. В кінці XIX – початку XX ст. вони орендували так звані Яйлинські пасовиська, які знаходилися в районах Карабі-Яйла, Гурзуф-Яйла, Узеньбаш і в долинах гір Чатир-даг і Демерджі. Загальна площа орендованих пасовиськ складала 21 213 десятин землі. Орендою користувалися не тільки кримчани, але і власники овець північних повітів Таврійської губернії. Термін оренди Яйлинських пасовиськ був три місяці – з 1 травня по 1 серпня [17, 302]. Середня ціна дорівнювала 12–15 копійок з кожної вівці. Серед орендарів перше місце займали молдавани – жителі Феодосійського, Сімферопольського і Ялтинського повітів. Болгари у цьому списку стояли третіми, значно випереджаючи кримських татар. Щорічно болгари Сімферопольського повіту пасли на яйлинських пасовиськах біля 13 тисяч овець [17, 301].

Даних по Феодосійському повіті С. Усов не наводить, однак за деякими відомостями кожний рік із Кишлавської волості виганяли на Яйлинські пасовища більше 20 тисяч овець [1, 33].

Все вищенаведене свідчило про достатньо високий рівень розвитку сільського господарства в болгарських поселеннях Криму.

Розглянувши розвиток продуктивних сил кримських болгарських колоній, можна зробити висновок, що основним заняттям та джерелом існування їх населення було сільське господарство. У структурі

господарства кримських болгар спочатку, як і в Бессарабії, переважало скотарство, але вже з кінця 60-х – на початку 70-х років XIX століття пануючий стан зайняло землеробство.

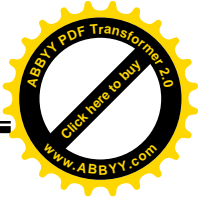
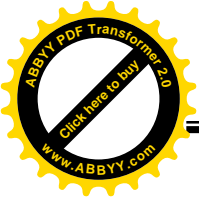
З початку XIX століття, у результаті переселень болгарських етнічних груп, у Криму з'являються нові сорти злаків, фруктів, овочів і ягід, невідомі до цього часу породи овець і методи їхнього розведення. Особливо помітним був внесок болгар у розвиток виноградарства, городництва, шовківництва й тютюнництва. Ці новації в короткий проміжок часу поширилися на всі етнічні групи півострова.

Болгарська колонізація Криму в XIX – на початку XX ст. зіграла позитивну роль у процесі південноукраїнської (і особливо кримської) історії: болгари значно збагатили етнічну, соціальну, релігійну й культурно-побутову палітру півострова, заклавши один із каменів в основу його подальшого благополуччя.

Джерела та література

1. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма / М. Е. Бененсон. – Симферополь : Южное Кооп., 1919. – 42 с.
2. Грек И. Ф. Българите от Украина и Молдова: минало и настоящее / И. Ф. Грек, Н. М. Червенков. – София : Христо – Ботев, 1993. – 265 с.
3. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) / Н. С. Державин. – София : Мартилен, 1914. – 259 с.
4. Державин Н. С. О болгарях и болгарском переселении в Россию / Н. С. Державин. – Бердянск : 1-я гор. типогр., 1912. – 31 с.
5. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Спб. : Типография В. В. Нусвальта, 1869. – Вып. 1. – С. 455.
6. Максименко М. М. Характер землевлодіння і соціальне розшарування серед болгарських переселенців у Таврійській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Максименко, Г. Н. Губенко // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1978. – Вип. 18. – С. 70–77.
7. Маркова Л. В. Сельская община у болгар в XIX веке / Л. В. Маркова // Славянский этнографический сборник. – М. : Наука, 1960. – 6 – 109 с.
8. Мещерюк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834 гг. / И. И. Мещерюк. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1965. – 208 с.
9. Носкова И. Крымские болгары в XIX – начале XX вв.: история и культура. – Симферополь : Таврия, 2002. – 168 с.
10. Памятная книжка Таврической губернии / [под ред. В. Вернера]. – Симферополь : Тавр. губ. стат. ком., 1889. – 127 с.
11. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М. : тип. т-ва Кушнерева, 1891. – 392 с.
12. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А. А. Скальковский. – Одесса : тип. Т. Неймана, 1848. – 155 с.
13. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1850. – ч. I. : География, этнография и народоисчисление Новороссийского края. – 306 с.
14. Степанова Л. Н. Первое консульство России в болгарских землях (Сливен 1830–1833) / Л. Н. Степанова // Проблемы истории стран юго-восточной Европы /

- Под ред. П. Анцупова. – Кишинев : Картя Молдовэнескэ, 1989. – 155 – 186 с.
15. Таврическая Епархия Гермагена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского. – Псков : тип. губ. правл., 1887. – 392 с.
  16. Усов С. А. Историко-экономические очерки Крыма. Прошлое и настоящее крымского сельского хозяйства / С. А. Усов. – Симферополь : Крымиздат, 1925. – 304 с.
  17. Усов С. А. Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края / С. А. Усов. – Крым. – 1928. – № 1 (5). – С. 64–85.

Корж Л. В. Розвиток сільського господарства в болгарських поселеннях Криму (XIX – початок XX ст.).

У статті розглянуто розвиток сільського господарства в болгарських поселеннях Криму (XIX – початок XX ст.). Охарактеризовано основні галузі сільськогосподарчого виробництва, заняття та джерела існування болгарських поселенців Криму.

Ключові слова: болгарські поселенці, трипольна система, господарська діяльність, землеробство, скотарство, садівництво, виноградарство та виноробство.

Korzh L. V. Развитие сельского хозяйства в болгарских поселениях Крыма (XIX – начало XX века).

В статье рассмотрено развитие сельского хозяйства в болгарских поселениях Крыма (XIX – начало XX века). Охарактеризованы основные отрасли сельскохозяйственного производства, занятия и источники существования болгарских поселенцев Крыма.

Ключевые слова: болгарские поселенцы, трехпольная система, хозяйственная деятельность, земледелие, скотоводство, садоводство, виноградарство и виноделие.

Korzh L. V. Development of agriculture in the Bulgarian settlements in Crimea (XIX – early XX centuries).

The article reviews the development of agriculture in the Bulgarian settlements in Crimea (XIX – early XX centuries). The basic field of agricultural production, employment and subsistence Bulgarian settlers in Crimea.

Key words: Bulgarian settlers, trippilna system, agriculture, farming, animal husbandry, horticulture, viticulture and winemaking.

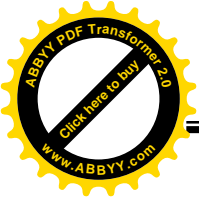
УДК 94:355.23:340.126«1925/1933»(47+57)

Куш Я. М.

**ВІЙСЬКОВО-НАВЧАЛЬНІ ЦЕНТРИ РЕЙХСВЕРУ
НА ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1925–1933 рр.)**

Радянсько-німецьке військове співробітництво 20-х – початку 30-х років ХХ ст. дотепер залишається однією з найменш вивчених проблем у світовій історії. До початку 90-х років ХХ ст. на будь-які відкриті дослідження та публікації з цієї теми було накладено жорстку заборону, а потім поодинокі праці спеціалістів буквально розчинилися в потоці «сенсаційних відкриттів».

Чому ж цій проблемі «не пощастило» в радянській історіографії? До війни вона із зрозумілих причин була засекреченою, а після неї стала «недоречною». Крім того, усі документи, пов'язані з армією чи оборонно-промисловим комплексом, були засекречені, не залежно від строку давності. Виняток робили лише для деяких матеріалів, які безпосередньо стосувалися історії Великої Вітчизняної війни.

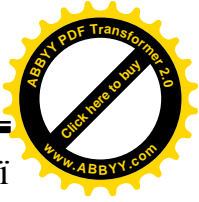
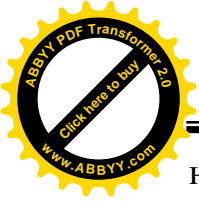
У 90-ті роки ХХ ст. – на початку ХХІ ст. цю тему почали досліджувати російські та українські історики. У 1992 р. вийшов збірник документів під редакцією Ю. Д'якова і Т. Бушуєвої «Фашистский меч ковался в СССР», де висвітлено багато цікавих матеріалів з розвитку радянсько-німецького військового співробітництва, створення та діяльності військово-навчальних центрів рейхсверу у СРСР. У 2008 р. вийшла монографія українських дослідників І. Ветрова та О. Шевченка, в якій автори дослідили основні напрями, форми та наслідки військово-технічного співробітництва СРСР та Веймарської республіки у 1922–1933 рр. У книзі один із розділів присвячений організації військово-навчальних центрів [3; 5].

Вагомий внесок у розкриття зазначеного питання зробили такі дослідники, як: А. Ахтамзян, В. Бойцов, Д. Соболев, В. Петров, В. Ільїн, А. Трубайчук [1; 2; 7–10].

Отже, мета статті – проаналізувати діяльність військово-навчальних центрів рейхсверу на території Радянського Союзу у 1925–1933 рр.

Після завершення Першої світової війни Німеччина була обмежена статтями Версальського договору, особливо у військовій сфері, і не мала впливу серед провідних країн світу. У політичній та економічній ізоляції знаходилась і Радянська Росія. У результаті цього у квітні 1922 р. в італійському місті Рапалло було підписано договір, який закріпив дипломатичні відносини між двома країнами, зафіксував взаємну відмову від репараційних претензій, став основою для розвитку економічних, технічних та військових відносин [5, 53].

Для керівництва рейхсверу була необхідність якомога повніше використати всі можливості військового співробітництва з Радянським Союзом, щоб рейхсвер не занепав до рівня звичайних поліцейських підрозділів у розумінні тактичної, технічної, морально-бойової підготовки, а також не відставав у подальшому розвитку військового мистецтва, оскільки з досвіду світової війни було очевидно, що вирішальне значення у військових діях має не лише наявність, але й уміле використання авіації, танків та інших видів озброєнь. Співробітництво було зосереджено головним чином саме на цих галузях. Як мета цього співробітництва

німецькою стороною було окреслено подальший розвиток військової теорії й оперативного мистецтва, підготовку відповідних висококваліфікованих кадрів, розробку та випробовування нових моделей військової техніки.

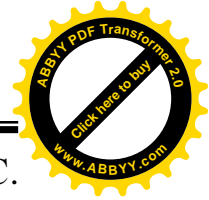
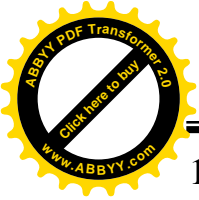
Першим і найбільш важливим військово-навчальним центром рейхсверу на території СРСР стала авіаційна школа у м. Липецьк. Угоду про створення авіаційної школи та складів авіаційних матеріалів було підписано в Москві 15 квітня 1925 р. начальником ВПС РСЧА П. Барановим і представником особливої групи («Зондергрупи Р») у Москві полковником Х. фон дер Літ-Томсенем. У зв'язку з цим в авіаційній школі під керівництвом німецьких інструкторів повинні були проходити підготовку не лише німецькі, але й радянські льотчики та авіаційні механіки [5, 162].

Створення школи розпочалося із будівництва радянською стороною (за проектами німців) ангару, складів для бензину та боєприпасів, приміщень для майстерень, споруд для німецького персоналу та деяких інших будівель. Витрати становили близько 100 тис. крб. Радянська сторона також надавала охорону та обслуговуючий персонал для школи за рахунок німців. Начальником школи було призначено майора Вальтера Штара. На утримання липецького авіацентру рейхсвер щорічно виділяв 2 млн марок [3, 126; 5, 166;].

Перший транспорт з літаками й обладнанням для школи прибув із Штеттіна через Ленінград наприкінці червня 1925 р. Матеріальною базою закладу стали близько 100 винищувачів «Фоккер Д-ХІІ». Тоді ж з Німеччини у СРСР направились перші льотчики-інструктори та курсанти. Літаки та інше устаткування перевозилось як комерційні вантажі через спеціально створене акціонерне товариство «Метахім». Німецькі льотчики відряджались у СРСР під виглядом працівників приватних фірм або туристів з паспортами на вигадані імена. У Липецьку вони носили цивільний одяг або радянську уніформу без знаків розрізнення. У радянських документах німецький персонал проходив під словом «друзі» [10, 46].

Тренування мали розпочатися з 15 липня 1925 р. Курс навчання льотчика-винищувача був розрахований на чотири тижні інтенсивних польотів. Чисельність однієї навчальної групи становила 6–7 чоловік [5, 163–164].

Узагалі німецький персонал включав близько 60 осіб постійного складу – льотчиків-інструкторів і техніків. Упродовж літа у школу для завершення навчального циклу щорічно приїжджало ще близько 50 льотчиків і 50–100 спеціалістів для проведення випробувань нової техніки. Таким чином, у літні місяці кількість німецьких «друзів» досягала

180–200 чол. На курсах навчалися радянські льотчики і техперсонал ВПС. У 1929 р. тут працювало 267 радянських співробітників [8, 3].

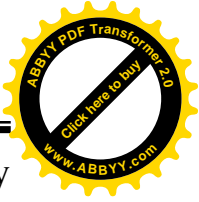
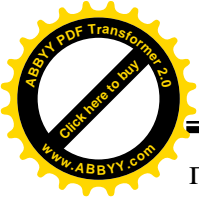
Крім льотної підготовки, льотчики тренувалися у стрільбі з кулеметів, проводили навчальні бої винищувачів, нічні польоти, повітряну розвідку, відпрацьовували техніку бомбометання, випробували нові засоби прицілювання.

Під час навчання льотної справи траплялися пригоди. Більшість аварій відбувались під час приземлення, але без жертв. Проте були й смертельні випадки так, з 1930 по 1933 рр. в аваріях загинуло 6 німецьких військовослужбовців. Тіла небіжчиків запаковували в ящики з написом «Деталі машин» і переправляли в Німеччину через Штеттінський порт за допомогою кількох посвячених у цю таємницю митників [3, 129].

Найбільш «цінним» внеском «таємної лабораторії» рейхсверу можна вважати створення й випробування запалювальної хімічної бомби, яку не можна було загасити. Варто сказати про випробування на базі центру двомісного винищувача фірми «Юнкерс» К-47. Його швидкість (285 км/год) перевищувала швидкість аналогічних зразків за кордоном. На ньому вперше були встановлені подвійні кулемети з лафетом, який обертався, що забезпечувало кругове вогневе прикриття літака. Було вирішено використовувати винищувач одночасно і як бомбардувальник. Для цього було сконструйовано принципово нову підвіску – під крилами, у безпосередній близькості від хвостової частини машини. Так здійснилась ідея пікіруючого бомбардувальника. К-47 став прямим попередником грізного в роки Другої світової війни Ю-87 (Штука) [2, 63–64; 8, 3].

З 1925 по 1933 рр. у Липецьку пройшли підготовку 120 німецьких бойових пілотів та близько 100 пілотів-спостерігачів. Серед вихованців школи 34 стали генералами Люфтваффе, найвідоміші з яких: Шпейдель, Ешонек (близький товариш Герінга, з 1939 р. голова генштабу Люфтваффе), Каммхубер, Кастнер-Кірдорф (помічник Герінга, у 1945 р. командувач реактивної авіації), Вільберг та ін., також аси Лютцов (115 збитих літаків), Радуш (63), Таутлофт (57) [3, 136].

Багатолітня завіса мовчання навколо німецької авіаційної школи створила багато легенд. Одна з них пов'язана з одіозною особистістю – Германом Герінгом, який нібито у 1926–1928 рр. перебував у Липецьку, мав будинок у військовому містечку та коханку. Проте під час розгляду біографії Герінга ці сенсаційні відомості не витримують критики. Як відомо, 9 листопада 1923 р. Герінг разом з Гітлером брав участь у невдалому мюнхенському «пивному» путчі. Герман отримав тяжке

поранення ноги і мусив емігрувати до Австрії. Потім деякий час жив у Люксембурзі, після чого переїхав до Італії. У 1927 р. він повернувся до Німеччини і знову залучився до активної політичної боротьби. Тому виникають сумніви, щоб державний злочинець у 1926–1928 рр. опинився на суворо засекреченому німецькому воєнному об'єкті, тим більше розташованому на території іншої країни [8, 6].

14 вересня 1933 р. німці залишили Липецьк, забравши із собою 3 літаки Юнкерс, 4 двигуни Сіменс, а також найцінніше обладнання майстерень та лабораторій. «Друзі» безкоштовно передали у володіння ВПС РСЧА 15 літаків, 8 фюзеляжів, весь автотранспорт та частину обладнання лабораторій, майстерень та лазарету. На базі закладу виникла Вища льотно-тактична школа ВПС Червоної армії [5, 175–176].

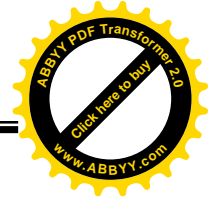
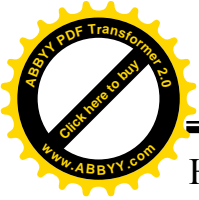
171 ст. Версальського договору забороняла Німеччині не тільки мати бронетанкові війська, але й здійснювати розробку й виробництво цієї зброї. Керівництво рейхсверу добре розуміло, що у майбутніх збройних конфліктах вирішальну роль будуть відігравати саме технічні роди військ, особливо танки. Щоб не допустити відставання у цій галузі від армій провідних країн світу, командування рейхсверу стало шукати можливості для обходу цієї заборони. Така можливість з'явилась завдяки співробітництву з Радянським Союзом, який теж був зацікавлений у створенні сучасних танкових військ, але не мав технологій та кваліфікованих кадрів.

Договір про організацію танкової школи строком на три роки було укладено 2 жовтня 1926 р. у Москві. З німецької сторони його підписав керівник «Центру Москва» і «ВІКО» полковник Х. фон дер Літ-Томсен, з радянської – начальник IV розвід управління Штабу РСЧА Я. Берзін. Школа дістала назву «об'єкт Кама» [5, 177–179].

«Об'єкт Кама» був створений на території колишніх казарм Каргопольського полку під Казанню і включав військове містечко, стрільбища і танковий полігон. Будівництво затяглося майже на 2 роки і поглинуло 1,5–2 млн марок.

У 1929 р. танкова школа розпочала практичні заняття. Керівництво закладу повністю знаходилося в німецьких руках. Першим начальником школи був полковник В. Мальбрант, у 1930 р. – Р. фон Радльмайер, з 1931–1933 рр. полковник Й. Харпе. Увесь викладацький склад був представлений німцями.

На січень 1929 р. матеріально-технічною базою центру були: 1 танк (у розібраному вигляді), 6 легкових та 3 вантажних автомобілі, 3 трактори, 2 мотоцикли. На початок весни цього ж року планувалося доставити з

Німеччини: 5 легких та 2 середніх танки, 4 автомобілі, 3 трактори [5, 185].

Навчальна програма Казанської школи включала теоретичний курс. У його межах слухачі вивчали типи танків та їх загальну будову, конструкцію моторів, види зброї й боєприпасів, тактику бойових дій танкових частин і питання їх взаємодії, особливості матеріально-технічного забезпечення (підвозу) на полі бою. Прикладна частина включала навчання їзди по рівній і пересіченій місцевості у різних умовах (удень, уночі з використанням фар і без них, із використанням димових завіс), навчання і ведення бойової стрільби, обробку дій у складі підрозділів, способи взаємодії з іншими родами військ, питання керування в бою і на марші. На технічних заняттях слухачі навчалися практики технічного обслуговування й ремонту танків [3, 141–142].

У цілому заняття у танковій школі відбувалися планомірно, відповідно до затвердженої навчальної програми. У 1932 р. у школі нараховувалось 176 чол. навчального і допоміжного персоналу, з яких 26 викладачів. Поступово до роботи залучалися і радянські інструктори. Водночас у школі навчалось не більше ніж 12–15 чол. У 1929–1930 рр. курси закінчили 10 офіцерів рейхсверу, у 1931–1932 рр. – 11 і у 1933 р. – 9, тобто всього 30 осіб.

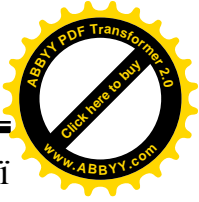
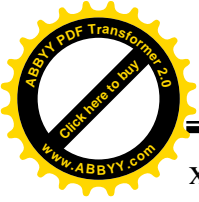
Серед них були майбутні генерали вермахту, які воювали на Східному фронті в роки Другої світової війни – Томале, Нерінг, керівник школи Харпе. Навчальний центр також інспектували відомі полководці Гудеріан та Гьопнер.

З 1929 по 1930 рр. на курсах школи пройшло навчання 65 радянських офіцерів. Серед них Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант танкових військ С. М. Кривошеїн [3, 145; 6, 142, 156, 305].

З приходом націонал-соціалістів до влади зацікавленість Німеччини в роботі школи і використанні полігонів на території СРСР почала зменшуватись. «Об'єкт Кама» припинив своє існування 6 вересня 1933 р. Німці забрали із собою свої танки, зброю та боєприпаси, залишивши класи, майстерні, автомашини, трактори на суму 220 тис. рублів [5, 187–189].

Події на фронтах світової війни наочно показали, що до найбільш дієвих засобів ураження ворожих військ належать бойові отруйні речовини. З усіх галузей радянсько-німецького співробітництва хімічна галузь була найбільш засекреченою. До цього часу невідома точна кількість хімічних полігонів. Договір про спільні аерохімічні випробування був підписаний сторонами 21 серпня 1926 р. з метою «всебічної й глибокої обробки цього питання». Упродовж 1926–1933 рр. основні випробування

хімічних речовин, снарядів, бомб, пристроїв розпилення та дегазації проводились на полігонах «Підосінки», який розміщувався у Шиханах Саратовської обл., і «Томка» – с. Тоцьке Оренбурзької обл. на р. Самара (ст. Причернавська) [3, 148–149].

Права й обов'язки між партнерами розподілялися порівну. Технічне керівництво дослідами знаходилося в німецькому підпорядкуванні, адміністративне керівництво – у радянському. Німецький персонал був представлений керівником випробувань (генерал Трепнер), інструктором, 30 службовцями-хіміками. Радянська сторона – керівником станції, технічними спеціалістами та робітниками для обдирання шкір з отруєних тварин.

1927–1928 рр. були найуспішнішими у спільних випробуваннях з воєнної хімії. На полігонах випробовувались нові прилади й методи застосування отруйних речовин – артилерія, авіація, газомети, а також нові засоби дегазації зараженої місцевості. Так, були випробувані цистерна для зараження місцевості, пристрій для виливання отруйних речовин з повітря, зразки дистанційних хімічних бомб, установка для наливання іприту, хімічні фугаси, що вибухають у повітрі, пристрій для дегазації, захисні костюми-протигазу, засоби лікування й профілактики іпритних уражень. Випробування проводились на тваринах [5, 194–196].

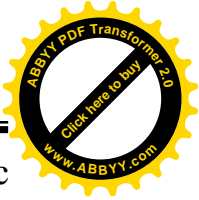
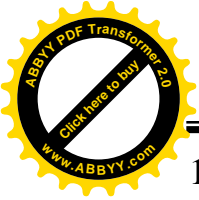
Проте небажання німецької сторони ділитися новими розробками отруйних речовин призвели до напруження у відносинах з радянською стороною. Тому 15 серпня 1933 р. об'єкт «Томка» був ліквідований. Усі будівлі станції з німецьким устаткуванням, лабораторіями та іншим обладнанням безкоштовно перейшли до ВХУ РСЧА. Полігон у Шиханах став Центральним військовим хімічним полігоном Радянської армії [5, 203].

Таким чином, створення та діяльність військово-навчальних центрів рейхсверу у СРСР було вигідне насамперед Німеччині, оскільки давало їй змогу обходити обмежувальні статті Версальського договору, проводити інтенсивні випробування бойових літаків, танків, військового обладнання, зброї й отруйних речовин, озброювати рейхсвер сучасними видами зброї, готувати висококваліфіковані офіцерські кадри.

Безсумнівно, велику вигоду від цього одержала й радянська сторона, оскільки це давало їй можливість ознайомитися з передовими технічними досягненнями німецької армії, підвищити професійний рівень командирів Червоної армії.

Але зв'язки РСЧА з рейхсвером відіграли і трагічну роль у долі найбільш підготовлених і талановитих керівників Червоної армії вищої та середньої ланки. Майже всі вони були знищені під час репресій 1937–

1938 рр., й здобуті військові знання і досвід відійшли у небуття. Водночас знання й досвід, які були набуті німецькими військовиками, повною мірою знайшли застосування на Східному фронті в роки Другої світової війни.

На сьогодні результати співробітництва не можна піддати точному обліку. Достовірно не відома кількість радянських і німецьких льотчиків і танкістів, які навчалися, посібників і настанов з танкового й повітряного бою, ведення хімічної війни, кількість створених моделей різного озброєння. Це подальші перспективні напрями дослідження означеної проблеми.

Джерела та література

1. Ахтамзян А. А. Военное сотрудничество СССР и Германии 1920–1933 гг. / А. А. Ахтамзян // Новая и новейшая история. – 1990. – № 5. – С. 3–24.
2. Бойцов В. В. Секретные лаборатории рейхсвера в СССР / В. В. Бойцов // Армия. – 1992. – № 2. – С. 61–67.
3. Ветров І. Г. Червона Армія і рейхсвер: військово-технічна співпраця у 1922–1933 рр. / І. Г. Ветров, О. Т. Шевченко. – К. : Генеза, 2008. – 248 с.
4. Горлов С. А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920 – 1933 гг. [Электронный ресурс] / С. А. Горлов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 352 с. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/research/gorlov1/index.html>.
5. Дьяков Ю. Л. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922 – 1933. Неизвестные документы (Россия в лицах, документах, дневниках) / Ю. Л. Дьяков, Т. С. Бушева. – М. : Сов. Россия, 1992. – 384 с.
6. Залесский К. Энциклопедия Вермахта / Константин Залесский. – М. : Эксмо, Яуза, 2005. – 656 с.
7. Ильин В. Русский след в рождении Люфтваффе [Электронный ресурс] / В. Ильин. – Режим доступа : <http://www.airwar.ru/history/av2ww/axis/lipetsk.html>.
8. Петров В. Советский полигон Люфтваффе [Электронный ресурс] / В. Петров, Ю. Тихонов // Родина. – 2004. – № 1. – Режим доступа : http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=940&n=51.
9. Соболев Д. Немецкие «друзья» из Люфтваффе учились под Липецком [Электронный ресурс] / Д. Соболев. – Режим доступа : <http://www.vokrugsveta.ru/telegraph/history/567.html>.
10. Трубайчук А. Ф. Червона армія і рейхсвер у 20-ті роки / А. Ф. Трубайчук // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 40–49.

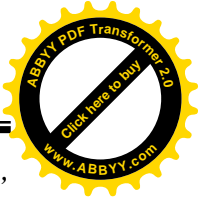
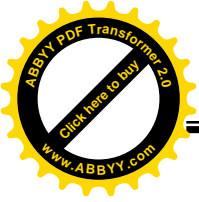
Куш Я. М. Військово-навчальні центри рейхсверу на території Радянського Союзу (1925–1933 рр.).

У статті розглянуто створення військово-навчальних центрів рейхсверу на території Радянського Союзу. Центральне місце посідає аналіз діяльності авіаційного центру у Липецьку, танкової школи «Кама», хімічних полігонів «Підосінки» та «Томка».

Ключові слова: авіаційна школа, об'єкт «Кама», об'єкт «Томка», рейхсвер, РСЧА.

Куш Я. Н. Военно-учебные центры рейхсвера на территории Советского Союза (1925–1933 гг.).

В статье рассмотрено создание военно-учебных центров рейхсвера на территории СССР. Центральное место отводится анализу деятельности авиационного центра в Липецке, танковой школы «Кама», химических полигонов «Подосинки» и «Томка».

Ключевые слова: авиационная школа, объект «Кама», объект «Томка», рейхсвер, РККА.

Kusch Y. M. Military-training centers of reichswehr on USSR territory (1925–1933).

In given article was reviewed creation of the military-training centers of reichswehr on USSR territory. The main question that was brought up by the authors analysis of the aviation center in city of Lipetsk, tank men school «Кама», chemical shooting ground «Podosinki» and «Томка».

Key words: school aviation, secret facility «Кама», secret facility «Томка», reichswehr, Lпра.

УДК 339(477)+(510)

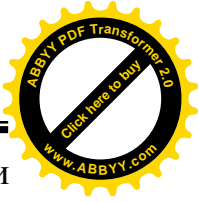
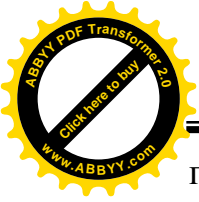
Масько В. М.

ЕКОНОМІЧНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ КИТАЮ ТА ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА РУБЕЖІ ХХ – ХХІ СТ.

*«Китай не діє бездумно і не є самозванцем.
Ми – партнери Африки»
(Сунь Цуан, посол КНР у Франції)*

На рубежі ХХ і ХХІ ст. людство вступило в нову фазу розвитку міжнародних відносин, що характеризуються розширенням і поглибленням політичної та економічної співпраці, активізацією процесів інтеграції та глобалізації. У світовому економічному процесі усе більшу роль відіграють країни, які мають потужний природно-ресурсний потенціал і намагаються розширювати зовнішньоторговельні відносини з країнами світу. На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин, поряд з інтересом вивчення проблем глобалізації, актуальним і важливим є вивчення зовнішньої політики окремих країн, аналіз їх ролі і місця в міжнародній системі, через яку вони взаємодіють з іншими державами. Зовнішня політика країн Африки є одним із факторів формування глобального політичного клімату і функціонування системи міжнародних відносин. Держави африканського континенту у здійсненні зовнішньої політики продовжують керуватися, в першу чергу, своїми життєво-необхідними національними інтересами, але вимушені пристосовуватися до світових змін.

Серед них особливе місце займає Південно-Африканська Республіка – одна з найбільших держав на півдні Африки і незважаючи на те, що займає лише 4% усього африканського континенту, є найрозвинутішою країною серед усіх африканських держав. Високорозвинена інфраструктура і

промисловість ПАР дають підстави називати її «символічними воротами африканського континенту».

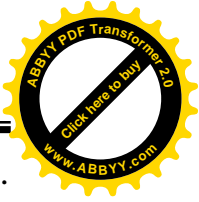
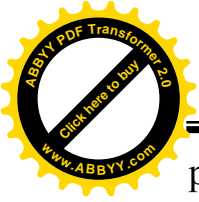
Проникнення в Африку являє собою частину великої стратегії Китаю, мета якої полягає в перетворення Китаю з держави, що користується нині впливом, головним чином в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, у глобальну державу. Для того, щоб вирішити це завдання, потрібно зміцнити економічний потенціал. Долучення до природних ресурсів Африки дозволяє просунутися в цьому напрямку.

Питанню взаємовідносин Китаю з Південною Африкою присвячена низка праць російських науковців Т.Л. Дейч, В.Г. Шубіна – провідних співробітників Інституту Африки РАН [5], а також В. С. Баскіна [2], В. Г. Ганшина [3], Д. А. Дегтерьова [4], Л. П. Калініна [6]. Значну увагу привертає книга Дебори Бротігам «Дар Дракона» опублікована в Оксфорді 2009 р., що висвітлює питання китайської присутності в Африці [9].

В процесі дослідження активно використовувалися матеріали засобів масової інформації ПАР, матеріали ИТАР–ТАСС, «Програма співпраці між КНР і ПАР з поглиблення відносин стратегічного партнерства» 2006 р. [8].

Мета статті – охарактеризувати розвиток економічної співпраці Китаю та ПАР, встановлення стратегічного партнерства між країнами.

Відносини з Африкою – невід’ємний компонент пекінської стратегії багатополусного світу. Сьогодні одним із найбільших торгових партнерів Китаю в Африці є ПАР. Ці держави встановили відносини стратегічного партнерства з основних економічних та міжнародних питань. Китай, розглядаючи США як державу-гегемона у світовому масштабі, висуває завдання створення нового міжнародного економічного порядку в якості одного з найважливіших напрямів зовнішньоекономічних пріоритетів. Відносини з Африкою розглядаються, як важливий фактор успішного зростання Китаю, адже економіка КНР особливо потребує мінеральних ресурсів, на які багатий Чорний континент. В свою чергу Африка виявляє зацікавленість в економічній співпраці з Китаєм. Основоположною китайською доктриною співпраці з Африкою є формула «Південь – Південь», яка передбачає розширення торгівлі між країнами, що розвиваються. Деякі дослідники міжнародних відносин підкреслюють роль історичного фактору у створенні тісного співробітництва між Китаєм і Африкою. І. Тейлор пише про «загального ворога» – західно-центральні закони та правила. В контексті кооперації між Китаєм і Півднем варто врахувати збіг думок й інтересів у міжнародних відносинах у таких аспектах, як економічне зростання і соціальний прогрес, захист навколишнього середовища в країнах, що

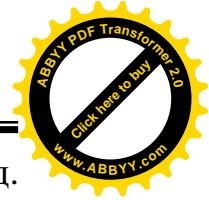
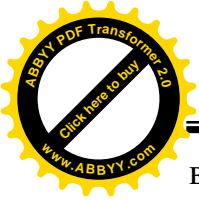
розвиваються. Під час Китайсько-Африканського форуму в 2000 р. міністр Ші Гуаишинг заявив, що «Пекін і Африка не тільки мають схожі або ідентичні погляди з багатьох питань, але також в їх спільних інтересах є інтенсифікація міжрегіонального співробітництва» [9, 302]. До того ж, ці спільні інтереси зміцнюються історично, акцентуванням негативної ролі колоніалізму у формуванні міжнародних відносин. Цей тип поведінки також є прикладом, як зазначає І. Тейлор, «спроби втягнути Африку в глобальну політику, але тільки в таких межах, коли Китай відіграє роль лідера» [1, 114]. Тому важливо виокремити головних стратегічних партнерів Китаю в Африканському регіоні.

Китай та ПАР встановили дипломатичні відносини 1 січня 1998 р. Вже наприкінці 90-х рр. Китай розробив план співпраці з державою, що фактично втілювався протягом 2000–2010 рр. Якщо з початку встановлення відносин Китай інвестував кошти головним чином в гірничу промисловість то в середині 2000-х рр. ці кроки здійснювалися в фінансових проектах, в галузі інфраструктури та енергоресурсів, зв'язку та обробної промисловості. В 2010 р. товарообмін між Китаєм та ПАР склав 10,8 млрд. доларів США [8]. Про стратегічне партнерство двох країн свідчить підтримка Китаєм ПАР з приєднання останньої до «БРІК», що і відбулося 18 лютого цього року [8].

КНР експортує в ПАР машини, товари тривалого вжитку, ПАР – сировину та алмази. Китай імпортує залізну руду та хроміти з регіону. Китайське проникнення в Південну Африку здійснюється за допомогою Китайського Експортно-імпортного банку, та через Йоханезбургську біржу.

Дослідження свідчать, що китайські запити і високі ціни на сировину підвищують темпи зростання економіки країни. Символом зростання китайського бізнесу в ПАР є нове представництво гірничодобувної компанії «Сіностіл» в діловому центрі Йоханезбурга, Сендтоні. Китайсько-африканська співпраця здійснюється на взаємовигідній основі, на принципах спільної вигоди, є відкритим і прозорим співробітництвом. Президент ПАР Джейкоб Зумма в ході свого візиту до КНР 2006 р. зазначив, що «Китай веде торгівлю, співробітництво, а також надає допомогу Африці, ніде не здійснював колоніальну діяльність по відношенню до африканських країн» [9, 376].

На кінець 2009 р. інвестиції ПАР в КНР склали 546 млн. дол. Китайські інвестиції в ПАР – 950 млн. дол., причому останні перейшли від традиційних текстилю, одягу до енергетики, домашніх електроприладів та будівельних матеріалів. Приватні підприємці в КНР все активніше

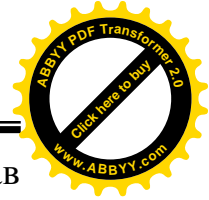
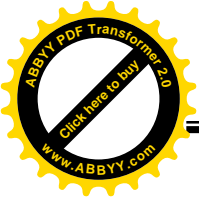
виходять на зовнішній ринок, для допомоги їм створений фонд на 5 млрд. доларів з допомогою китайського банку «Чайна дівелопмент банк». Він бере участь в угодах за участю приватного китайського капіталу в ПАР. Спеціалісти підкреслюють наплив приватних компаній з Китаю, які встановлюють партнерські відносини з компаніями Південної Африки. Компанія «Сіностіл» працює в ПАР з 1995 р. і досягла обігу в 13 млрд. доларів в угодах на Африканському континенті. Жорстка конкуренція в КНР, де для виживання потрібні великі фінанси, робить невелику відкриту економіку ПАР дуже привабливою. Голова представництва «Сіностіл» в Сендтоні Чжан Сувей говорить: «Китайські інвестиції надходять все в більших розмірах і все швидше. Приватним фірмам легше інвестувати за кордоном. До того ж, ми тепер нагромадили досвід, знання місцевого законодавства і т.д.» [9, 377].

Обсяг торгівлі між Китаєм і ПАР зріс за 2000–2006 рр. майже в п'ять разів. Сторони домовилися розгорнути в 2007 р. торгово-інвестиційне співробітництво в сфері гірничої промисловості, інфраструктурного будівництва, машинобудування, швейної галузі, виробництва побутової техніки, переробки сільськогосподарської продукції, туризму й фінансів. Ці переговори велися на тлі росту дефіциту ПАР у торгівлі із КНР – за три роки (з 1 кв. 2004 р. по 1 кв. 2007 г) з 2,7 млрд. до 60 млрд. рандів, притому, що за цей же час у сім разів виросли поставки в Китай мінеральної сировини з ПАР [8].

ПАР активно заохочує використання китайськими підприємствами інвестиційних можливостей, принесених економічним зростанням і сприятливим інвестиційним кліматом в ПАР. Китай активно підтримує розширення підприємствами ПАР інвестиційної й комерційної діяльності в країні. Обидві країни проводять консультації з важливих міжнародних економічних проблем і координацію позицій з основних міжнародних фінансових проблем.

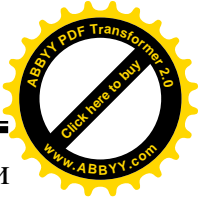
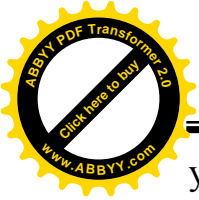
Сторони нарощують співпрацю у сфері охорони здоров'я, наукового дослідження лісового господарства. В сільськогосподарській сфері акцент робиться на обміні і взаємодії по сівбі, тваринництву, акватехніці, біотехніці. Пильна увага приділяється зміцненню співпраці в науці і техніці, у сфері транспорту, поновлюваній енергетиці, технології очищення. Просуваються обміни і співпраця в галузі суспільної санітарії і медичної науки. КНР надає допомогу в людських ресурсів, зокрема в галузі кваліфікованої підготовки, зростання потенціалу і навчання китайської мови в межах програми «Accelerated and Shared Growth Initiative».

Одним із ключових механізмів китайсько-африканської взаємодії став Форум співпраці Китай – Африка, в склад котрого входять 49 країн регіону, які мають дипломатичні відносини з Китаєм, в тому числі і ПАР. Вперше форум китайсько-африканської співпраці відбувся в Пекіні і з тих пір проводиться раз у три роки. Міністерство закордонних справ Китаю проголосило 2006 р. «роком Китаю в Африці», що дало змогу здійснювати візити на високому рівні (у січні Міністр закордонних справ Китаю відвідав Африку, за ним вирушив Ху Цзиньтао у квітні та прем'єр-міністр у червні). Китайська сторона провела в кінці 2006 р. в ПАР великомасштабні культурні заходи на тему «2006: Пізнай Китай в ПАР». В січні 2006 р. Пекін опублікував офіційний документ «Китайсько-африканська політика» [3, 37]. Документ пояснив необхідність встановлення довгострокової політики між китайською і африканською державами, яка буде протистояти викликам ХХІ ст. У листопаді 2006 р. відповідно до графіку, який вказаний в офіційному документі, був проведений перший китайсько-африканський саміт (за участі 49 африканських держав, які визнають Китайську Народну Республіку; не дивлячись на те, що представники п'яти держав, які встановили дипломатичні відносини з Тайванем, також були запрошені). Рішення саміту були відносно встановлення «нового типу партнерства між регіонами», було наголошено, що наступні саміти проводитимуться кожні три роки, та був підписаний План дій на 2007–2009 рр. [8]. У спільній декларації сторони домовилися про розвиток політичного діалогу та зміцнення економічних зв'язків між регіонами.

На запрошення президента ПАР Табо Мбекі прем'єр Держради КНР Вень Цзябао зробив офіційний візит в цю країну з 21 по 22 червня 2006 р. і провів переговори з ним. Прем'єр Держради КНР і президент ПАР 21 червня 2006 р. підписали «Програму співпраці між КНР і ПАР з поглиблення відносин стратегічного партнерства» [8]. Сторони виразили задоволення динамічним і всестороннім розвитком двосторонніх відносин між Китаєм і ПАР з 1998 р. після встановлення відносин. Сторони одностайно погодилися зберігати контакти на високому рівні, повністю проявляти роль двосторонньої міждержавної комісії КНР і ПАР – механізму високого рівня для підвищення рівня міждержавних відносин – в стимулюванні обмінів і співпраці двох країн за всіма напрямками, а також регулярно давати оцінку переміщенням в процесі співпраці; активізувати обміни і взаємодію між законодавчими органами; підтверджувати консенсус і прагнення двох країн до сприяння різносторонності, демократизації міжнародних відносин, забезпеченню загальних прав і інтересів країн, що розвиваються, і більшій

увазі міжнародного співтовариства до питань Африки. Крім того, сторони досягли єдності, щодо проведення регулярного стратегічного діалогу і посиленню консультацій і координації позицій в рамках ООН, інших міжнародних організацій [3, 41].

Обидві країни звернули увагу на важливість реформування Ради Безпеки ООН і підвищення ефективності її роботи і прозорості, підкресливши необхідність збільшення представництва країн-членів з Африки в цій організації. Китай готовий підсилувати контакти і взаємодію з ПАР в цьому напрямі.

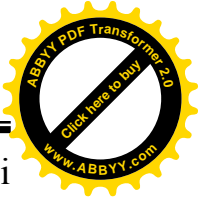
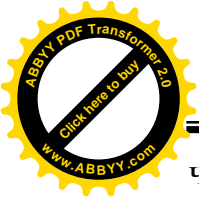
Китайська сторона готова грати позитивну і стимулюючу роль у врегулюванні Радою Безпеки ООН конфліктів на африканському континенті, продовжувати брати участь в миротворчих операціях ООН в Африці і підтримувати миротворчу діяльність в районах Африки.

Китайська сторона приділяє велику увагу і підтримує програму «Нове партнерство для розвитку Африки», готова в рамках Форуму китайсько-африканської співпраці надати допомогу Африці в досягненні самостійного розвитку. ПАР привітала публікацію в Китаї документа «Політика КНР відносно Африки». Сторони готові активізувати консультації і координацію позицій для внесення свого внеску до успішного проведення пекінського саміту Форуму китайсько-африканської співпраці. Держави виразили намір прикласти спільні зусилля до стимулювання китайсько-африканського стратегічного партнерства нового типу, направлено на рівність і взаємодовіру в політиці, співпраця і загальні преференції в економіці, обмін і взаємне запозичення в культурі.

Уряд ПАР підтвердив прихильність політики «одного Китаю», визнаючи, що уряд КНР є єдиною законним урядом, який представляє Китай, а Тайвань – невід’ємна частина китайської території. Заохочуватиметься розширення двосторонньої торгівлі для досягнення збалансованих і взаємовигідних торгових зв’язків. Обидві країни стимулюватимуть вітчизняні підприємства розкривати торговий потенціал. Китайська сторона сподівається на позитивну реакцію Митного союзу Південної Африки на початок конкретних переговорів за угоду про вільну торгівлю з Китаєм.

Китай здійснює масштабні інвестиції як в розробку родовищ і добуток ресурсів так і в транспортну інфраструктуру з їхньої доставки до портів. Це позитивно впливає на економіку держави, сприяє зростанню кількості робочих місць і збільшенню національного багатства.

Проте в цілому ставлення африканців до китайської торгово-економічної експансії неможна оцінювати як однозначно позитивне. Досить

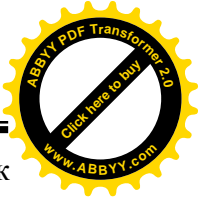
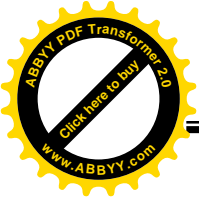
часто звучать висловлювання про те, що Китай надає Африці величезні можливості, але одночасно несе й серйозну загрозу. Вона споглядається в напливі дешевої китайської продукції, що перебиває кисень місцевій промисловості, у першу чергу текстильній. Зростає клопотаність африканців і у зв'язку з нееквівалентним обміном своїх невідновлюваних природних ресурсів на китайську кінцеву продукцію або напівфабрикати. Невдоволення викликає й несправедлива система оплати праці африканських робітників та службовців на китайських підприємствах, і завезення робочої сили з Китаю при надлишку місцевих кадрів низької кваліфікації. І, звичайно, існують обґрунтовані побоювання, що всі ці кредити, інвестиції й т.п. слугують збагаченню місцевої еліти, а не потребам знедолених верств населення й вирішенню проблем розвитку країни.

Отже, з точки зору Пекінської перспективи, співпраця з Африканськими державами – це результат геостратегічних, політичних, економічних факторів. Африканська держава співпрацює з Китаєм, досягає результату політичних та економічних інтересів обох країн. Вона має користь, яка при найближчій або подальшій співпраці зміцнить позиції країни в міжнародних відносинах. Це такі переваги, як: престиж на міжнародній арені, зменшення її залежності від політики Заходу, торгівля й економічна співпраця на новому рівні. Протягом останніх 10 років після встановлення дипломатичних відносин, китайсько-африканське співробітництво досягло значних успіхів, що підтверджується вступом ПАР до БРІК за сприяння КНР.

Китай активно підтримує ПАР в таких галузях, як охорона здоров'я, наука та розробка нових технологій. Друге положення, що заслуговує на увагу, – це посилення співробітництва між регіонами в галузях культури (його мета полягає в тому, щоб розширити взаєморозуміння між суспільствами, міжкультурний діалог та обмін ідеями).

Джерела та література

1. Африка: новые тенденции в экономической политике. – М. : Изд-во Института Африки РАН, 2000. – 223 с.
2. Баскин В.С. Проблемы развития внешней торговли стран Африки в конце XX – начале XXI в. / В. С. Баскин. – М. : Изд-во Института Африки РАН, 2004. – 112 с.
3. Ганшин В. Г. Прочность китайской «мягкой силы» / В. Г. Ганшин // Проблемы Дальнего Востока. – 2009. – № 6. – С. 34–44.
4. Дегтерев Д. А. Китай – Африка: важные аспекты отношений / Д. А. Дегтерев // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 5. – С. 84–91.
5. Дейч Т. Л. Китай и Южная Африка: эволюция взаимоотношений / Т. Л. Дейч, В. Г. Шубин. – М. : Изд-во Института Африки РАН, 1999. – 43 с.
6. Калинина Л. П. Африка в международной торговле в условиях глобализации экономики / Л. П. Калинина. – М. : Изд-во Института Африки РАН 2001. – 70 с.

7. Ределинхейс Н. Африканский Ренессанс: Взгляд из Южной Африки // Сборник материалов международной научной конференции «Афроцентризм и Евроцентризм накануне XXI века: африканистика в мировом контексте» / Н. Ределинхейс. – М. : ИВИ РАН, 2000. – 230 с.
8. ЮАР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.export.by/?act=news&mode=view&id=12271>.
9. Brautigam Deborah. The Dragon's Gift / Deborah Brautigam. – OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2009. – 414 p.

Масько В. Н. Економічні взаємовідносини Китаю та Південно-Африканської Республіки на рубежі XX – XXI ст.

У статті розглянуті особливості взаємовідносин КНР та ПАР як невід'ємний компонент пекінської стратегії партнерства. Виокремлені механізми співпраці між країнами: форум китайсько-африканської взаємодії, програма співпраці. Окреслена стратегія подальшого розвитку партнерських відносин між країнами.

Ключові слова: КНР, ПАР, взаємовідносини.

Масько В. Н. Экономические взаимоотношения Китая и Южно-Африканской Республики на рубеже XX – XXI вв.

Статья рассматривает особенности взаимоотношений КНР и ЮАР, как неотъемлемый компонент пекинской стратегии партнерства. Выделены механизмы сотрудничества между странами: форум китайско-африканского взаимодействия, программа сотрудничества. Очерчена стратегия дальнейшего развития партнерских отношений между странами.

Ключевые слова: КНР, ЮАР, взаимоотношения.

Masko V. M. The economical relations of China and Republic of South Africa at the end of the XX-th – the beginning of the XXI-th centuries.

The article deals with the peculiarities of relations between China and Republic of South Africa as the integral part of Peking partnership strategy. The following means of cooperation between the two countries are distinguished: the China-African interaction forum, the program of cooperation. The strategy of further development of partnership relations between the countries is outlined.

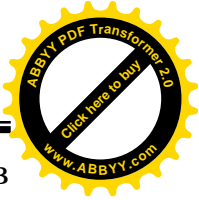
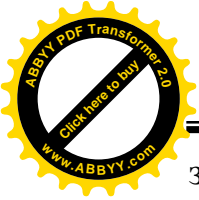
Key words: China, Republic of South Africa, relations.

УДК 94:341.241«1919»:341.312:«1939/1945»

Нагорний О. І.

**ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1919 РОКУ – ПЕРШИЙ
КРОК ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Історія міжнародних відносин була й лишається цікавою темою для досліджень. Багато в чому це пов'язано зі всеохоплюючим характером останніх, залежністю від них доль сотень тисяч або навіть мільйонів людей. З огляду на це завжди лишається актуальною проблема аналізу колишніх успіхів та невдач дипломатів та політиків різних епох та держав

з тим, щоб використати їхній досвід на благо всього людства в майбутньому. Однією з таких цікавих тем була й лишається історія міжнародних відносин перших десятиліть ХХ ст. Саме вони відзначилися унікальними подіями, невідомими до цього міжнародним відносинам, як-то світова війна, система колективної світової безпеки та ін. З огляду на це цікавим виявляється розгляд Версальського договору 1919 року, який поклав кінець Першій світовій війні, вирішив долю не лише воюючих сторін, але й Європи і деякою мірою світу в цілому.

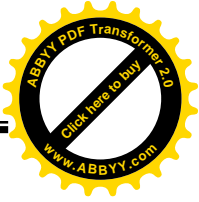
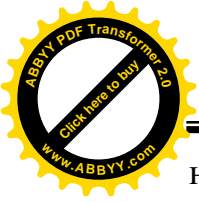
Однак на жаль до цього часу ця подія в історичній науці розглядається переважно однобоко. Усіма визнається той факт, що Версальський договір мав певні недоліки, але на них почасти не звертають уваги на фоні тих титанічних переваг, які він нібито подарував людству. Але, якщо поглянути на даний документ об'єктивно, то можна знайти серію серйозних зауважень, які більшою чи меншою мірою спричинили розгортання Другої світової війни. Цьому й присвячена стаття.

Метою даної роботи є аналіз основних наслідків укладання Версальського договору з тим щоб встановити його роль у розгортанні Другої світової війни.

Версальський договір не є принципово новою темою в історичній науці, а тому він ставав об'єктом як побіжних розвідок так і ґрунтовних історичних досліджень. Не обійшла його увагою радянська історіографія [5; 6], і в ній навіть присутні спроби виявити негативні тенденції договору, щоправда з тим, щоб ще раз показати переваги соціалістичної системи над капіталістичною. Надмірна заідеологізованість заважає радянським історикам об'єктивно оцінити документ. Присвячені йому й праці сучасних українських [2] та російських [3; 8] істориків. Але українські дослідження у цьому плані носять почасти поверховий характер з надмірним перебільшенням ролі українських делегацій у Версалі, відсутністю комплексного аналізу документу та його впливу на історію континенту. Така нестача певною мірою компенсується російськими працями в цій галузі. Неможна не відмітити великого доробку закордонних істориків у цьому питанні [4; 7; 9].

11 листопада 1918 року завершилася Перша світова війна. Врегулювати відносини між переможцями та переможеними покликані були післявоєнні конференції, першою з яких була Версальська. Її завданням було вирішення долі переможеної Німеччини, але насправді їй судилося стати такою, що вирішить долю не лише Німеччини чи Європи, а навіть усього світу. Крім всього цього вона також стала ареною

найзапеклішої політичною боротьби між колишніми союзниками.

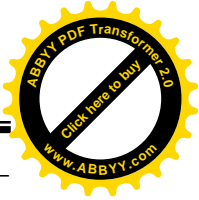
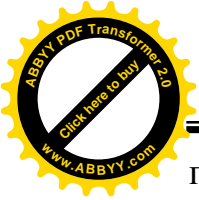
Франція насамперед розраховувала на реванш над німцями. Президент Франції Р. Пуанкаре на відкритті Паризької (Версальської) конференції сказав наступне: «Панове, рівно сорок вісім років тому в Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено створення Німецької імперії. Сьогодні ми зібралися тут для того, щоб зруйнувати і замінити те, що було створено того дня» [3, 27]. Ці слова красномовне свідчення тієї позиції, яку займали французи на конференції щодо Німеччини. Крім того, вони дуже гарно вписуються в контекст популярного тоді серед французів гасла «німці за все заплатять». Відсутність на конференції традиційного союзника Франції проти Німеччини – Росії – змушувало її триматися Англії.

Велика Британія сподівалася, що конференція стане своєрідним «трампліном» для відновлення її могутності. Об'єднувало Англію і Францію також те, що ні Ж. Клемансо, ні Д. Л. Джордж не бажали бачити американського президента у Парижі (Версалі). Французький прем'єр з цього приводу писав Д. Л. Джорджу: «Я не вважаю за потрібне приховувати від Вас, що вважаю його присутність і небажаною, і неможливою» [3, 28].

США перебували в особливому становищі. В. Вільсон, якого уже всі знали як «батька» історичних «14-ти пунктів», не приховував, що метою США на конференції є доповнення економічної та військової могутності його країни міцним політичним впливом на Європу. США сподівалися за допомогою нових держав стримати апетити Британії та Франції щодо Німеччини, адже лише за умов рівноваги США могли здобути верховенство над іншими державами. Великі надії американцями поклалися також на Лігу Націй, але ці надії так і залишилися лише мрією, адже країна не вступила до цієї організації.

З такими настроями «Велика трійка» вирушала на конференцію. Як бачимо, доля повоєнного світу їх переймала значно менше, ніж прагнення відновити свої позиції в Європі та світі, звалити всю вину за розв'язання світової війни на Центральні держави (фактично на Німеччину) а також переділити колишні колонії «загарбників» і передати їх «миротворцям».

На відкритті конференції 18 січня 1919 року були присутні 72 делегати з 26-ти суверенних країн і 4-ох британських домініонів [10]. Переможені країни вирішено було не запрошувати [7, 205]. Крім цього, більшість країн, запрошених на конференцію, були «статистами», «масовкою», аби конференція мала вигляд дійсно міжнародної. Від самого початку на конференції виділилася «Велика четвірка», яка й відіграла

провідну роль: Президент США В. Вільсон, прем'єр-міністри Франції – Ж. Клемансо, Англії – Д. Л. Джордж та Італії – В. Орландо. У ній в свою чергу виділилася «Велика трійка», де місця італійцю вже не знайшлося.

Післявоєнна ситуація ставила декілька серйозних питань, які мали бути вирішені негайно після завершення війни, а саме:

1) спільними зусиллями Німеччину було переможено. Варто було вжити заходів, щоб у майбутньому з німецької землі не розгорілося нової війни;

2) до влади в Росії прийшли комуністи, які закликали народи до всесвітньої комуністичної революції. Це становило загрозу для переможців;

3) Центральна та Східна Європа перебувала в хаосі. Німецька, Австро-Угорська, Османська та Російська імперії впали, на їх уламках утворилися нові держави зі своїми прагненнями та інтересами, що потребувало урегулювання;

4) британський та французький уряд підписав низку таємних угод. Зокрема, Японії було обіцяно надати особливий статус в Азії; Італія сподівалася на повернення деяких територій колишньої Австро-Угорщини. Коли війна скінчилася вони вимагали виконання взятих на себе союзниками зобов'язань;

5) Східну Європу охопили національно-визвольні рухи, в результаті яких постали самостійні держави, як-то Польща, Чехословаччина та інші;

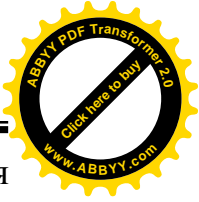
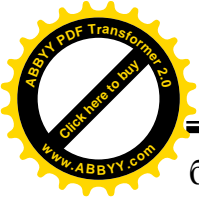
6) війна скінчилася швидше, ніж на це очікували союзники. Відтак на підготовку мирних договорів та узгодження позицій залишалось обмаль часу. Виявилось, що переможці мають різні погляди на майбутнє повоєнного світу;

7) Європа перебувала також в хаосі економічному. Економічна інфраструктура в місцях активних бойових дій була зруйнована, промисловість працювала на потреби армії і їй було потрібно переводити на мирні рейки;

8) війна коштувала 10 млн. людських життів, 21 млн. чоловік було поранено. Під час війни загинуло 5 млн. мирного населення, а ще 6 млн., ослаблені війною, не пережили жакливого епідемії грипу 1918–1919 рр. [10]. Мільйони людей потребували допомоги держави: вдови, сироти, інваліди.

Проте ці проблеми, як показала практика, були далеко не першими в списку тих, які першочергово вирішували переможці.

Після запальних дискусії 28 червня 1919 року політики виїхали до Версалю, де підписали договір. Цим документом, обсягом у 200 сторінок вирішувалася не лише доля Німеччини, а й майбутнє світу. Перші 26 із 400 статей Версальського договору стосувалися Ліги Націй і фактично

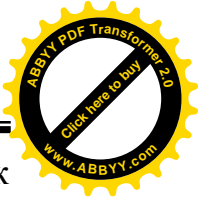
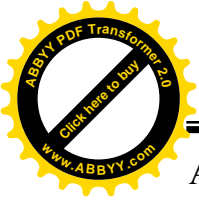

були статутом цієї організації. Засновниками організації вважалися 44 держави: 31, які брали участь у війні проти Німеччини та її союзників, а також 13 новоутворених держав [10]. Конгрес США, де переважали прихильники ізоляціонізму, не ратифікував Версальського договору, а отже і позбавив США права бути членом Ліги Націй. Цим Лізі Націй фактично було завдано «смертельного удару» при народженні. Не стала членом цієї міжнародної організації і Російська держава, яку щоправда все ж було прийнято до організації у 1934 році, але це супроводжувалося виходом із неї інших впливових країн, як то Японії в 1933 році і Німеччини в 1934 році. Не були прийняті до Ліги у той час і «винуватці війни», що в силу особливостей статуту Ліги (який стосувався в переважній більшості питань лише членів організації) фактично робило їх беззахисними на міжнародній арені, адже в конфлікті, де дві або хоча б одна держава не є членом Ліги Націй, її настанови мали рекомендаційний характер. Ж. Клемансо наполягав на створенні армії Ліги Націй, але американська і британська делегація рішуче заперечили проти цього. Зараз невідомо яку б роль відіграла б армія Ліги Націй, але той факт, що дана організація не мала військової сили ставив під сумнів її здатність ефективно протистояти агресії у світі.

Крім цих недоліків були й інші. Зокрема, чимало неєвропейських учасників конференції були незадоволені, що в Раді Ліги домінують європейські країни – Франція, Великобританія та Італія. Уже на першому засіданні Асамблеї неєвропейці, особливо делегати від Аргентини, піддали організацію жорсткій критиці, називаючи її «європейським клубом». Японська делегація також закидала Лізі те, що в ній домінують білі, і розцінювала це як вияв расової дискримінації. Але всі зауваження були відкинуті.

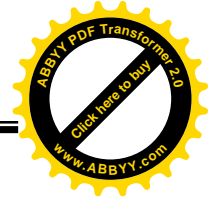
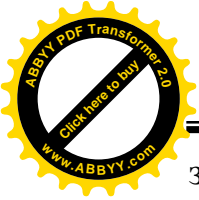
Завданням Ліги Націй було забезпечення світового миру та міжнародного співробітництва, вона мала стати ефективним знаряддям підтримки Версальсько-Вашингтонської системи. До числа мір, що застосовувалися для збереження миру, відносились скорочення та обмеження озброєнь, зобов'язання держав – членів Ліги Націй виступати проти будь-якої агресії; взаємні договори по арбітражу; угоди про взаємні дії у використанні економічних і військових санкцій проти агресора.

Важливим нововведенням Ліги Націй була мандатна система, затверджена статтею 22 Статуту Ліги Націй. Ці території були колишніми колоніями Німецької і Османської імперій. Існувало чотирнадцять підмандатних територій, що були поділені між шістьма «відповідальними державами»: Великою Британією, Францією, Бельгією, Новою Зеландією,

Австралією і Японією. На практиці, підмандатні території розглядалися як колонії і критики мандатної системи відкрито заявляли, що ці території стали військовою здобиччю країн-переможниць. І не безпідставно: ці території не почали набувати незалежності до Другої світової війни. А після неї процес тривав аж до 1990 [8, 42].

Підсумовуючи першу частину договору можна стверджувати, що в ній була допущена серія прикрих помилок (а можливо навпаки вдалих прорахунків), яка аж ніяк не сприяла відновленню повоєнної стабільності та справедливості в світі. Визнання єдиними винуватцями війни блоку центральних держав на чолі з Німеччиною фактично було брехнею на міжнародному рівні, адже навіть для тодішнього середньостатистичного європейця, не говорячи вже про сучасну історичну науку, не було секретом те, що до війни готувалися обидві сторони, і так чи інакше вона б все одно почалася. Змалювання Німеччини та її союзників як єдиних винуватців війни було далекоглядним політичним маневром. По-перше, це був вдалий хід по дискредитації Німеччини її давніми конкурентами – Англією та Францією. Проголошення Німеччини агресивною імперією, яка зруйнувала систему мирного співіснування і співробітництва націй в Європі і світі мало красномовно натякнути новоствореним державам на те, хто є хранителями даної системи, захистив її під час світової війни і надалі буде стояти на її сторожі (звісно ж Англія та Франція). По-друге, звинувачення у розпалюванні війни Німеччини було гарним прикриттям для тих же Англії та Франції. Адже перемога у війні дала їм змогу не повною мірою, але реалізувати свої загарбницькі плани, які вони виношували ще до початку конфлікту. Кожен історик очевидно пам'ятає ще зі шкільної лави, як викладачі розписували загарбницькі плани кожної сторони, що брала участь у війні, і не забували підкреслювати, що всі вони мали несправедливий характер. Проте Франція з Англією свої плани частково виконали: Франція отримала назад Ельзас і Лотарингію, втрачені нею в результаті франко-пруської війни 1870–1871 рр. ще й на додачу право використовувати вугільні шахти Саару протягом 15 років (до слова, територію Саарланд мала опікати Ліги Націй протягом 15 років, і до чого тут Франція незрозуміло). Англія вдало скористалася мандатною системою Ліги Націй. Переважна більшість підмандатних територій була передана в управління саме цієї країни (серед них були й німецькі колоніальні володіння, наприклад Танганьїка). Та й очевидно помста за підтримку німцями бурів в англо-бурській війні 1899–1902 рр. відбулася. А Німеччина знову стала для них певного роду «щитом», «змусила» здійснити загарбання в ім'я того ж таки

збереження мирного співіснування та співробітництва націй.

На цьому прикрі (або ж вдалі) прорахунки договору у Версалі не завершуються. Створена для підтримки міжнародного миру Ліга Націй також не виправдала сподівань. Можливо тому, що вона стала знаряддям закріплення впливу тих таки переможців Англії і Франції; можливо тому що її можливості лише на папері були безмежними (відсутність армії Ліги, прийняття усіх рішень одногосно як в Асамблеї, так і в Раді негативно впливали на її ефективність). Зрештою, не зрозумілим було й те, що робити, якщо раптом агресором виявиться один з постійних членів Ради Ліги, який прогнозовано заблокує будь-які санкції щодо себе, скориставшись правом вето (як це й сталося під час японської агресії в Маньчжурії).

Наступна частина договору стосувалася власне Німеччини. Німеччина поступалася територіями на користь 5 сусідніх країн, до того ж її було розчленовано на 2 частини т.зв. Данцигським коридором. Північний Шлезвіг перейшов Данії; Ельзас і Лотарингія відійшли Франції; прикордонні території Ейпен, Мальмеді та Морене опинилися у складі Бельгії; Мемельська область Східної Пруссії була передана Литві; Західна і частина Східної Пруссії, Верхня Сілезія, а також Познанська земля були включені до складу Польщі; Гульчинський прикордонний район передано Чехословаччині. Крім цього, 3 міста (Данциг, Саар і Мемель) з територією навколо них підлягали управлінню Ліги Націй. Щоправда, в майбутньому населення цих міст мало право шляхом плебісциту висловити своє бажання чи небажання приєднатися до Німеччини. Вугільні шахти Саару передавалися Франції на 15 років [4, 35–36]. Усі заморські німецькі колонії відходили під мандат Ліги Націй. Танганьїка була передана під управління Великої Британії, район Руанда-Урунді – Бельгії, Німецька Східна Африка – Португалії і т.д. Всі особливі права Німеччини в китайській провінції Шаньдун відходили Японії (через це китайська сторона Версальський договір не підписала) [4, 35–36].

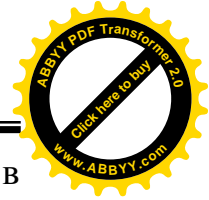
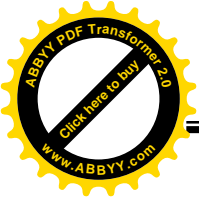
Німеччина відмовлялася від усіх територій, загарбаних на сході, визнавала незалежність цих територій, а також розривала Брестський та інші договори, укладені нею з більшовиками. Також Німеччині заборонялося об'єднуватися з Австрією з метою утворення єдиної німецької держави.

У військовому плані на Німеччину було накладено суворі обмеження:

1. Чисельність збройних сил не мала перевищувати 100 000 чоловік.
2. Обов'язковий призов скасовувався, армія ставала професійною.
3. Дозволялося мати не більше шести «кишенькових» крейсерів.

Решта флоту передавалася переможцям. Заборонялося мати підводний флот, авіацію, важку артилерію та танки.

4. Західна частина країни вздовж обох берегів Рейну перетворювалася в демілітаризовану зону. В неї на 15 років вводилися війська союзників.

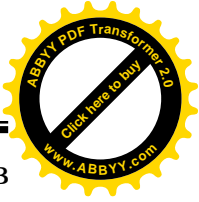
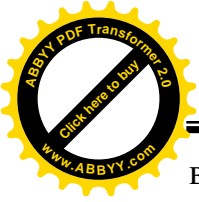
5. Німеччина була проголошена єдиним винуватцем війни і на неї накладалися великі репарації [4, 36].

Умови Версальського договору традиційно вважаються дуже принизливими та жорстокими щодо Німеччини. За помилки попереднього імперського уряду мали відповідати їхні демократичні наступники. Умови договору сприяли соціальній нестабільності усередині країни, появі в ній реваншистських настроїв та ультраправих сил, які врешті прийшли до влади у 1933 році. Крім того, все вищесказане на рахунок договору з Німеччиною, можна сміливо стверджувати і стосовно договорів з її союзниками (Австрією, Угорщиною, Болгарією та Туреччиною), підставляючи туди лише інші назви відторгнутих територій, інші цифри репарацій та військових обмежень. Показовим в цьому плані є хоча б Тріанонський договір з Угорщиною від 4 червня 1920 року. Його було сприйнято як національну трагедію. До 1938 року всі офіційні прапори в Угорщині були приспущені на знак національного трауру з приводу підписання такого договору [10]. В державі почав розвиватися реваншизм та ненависть до сусідів, на користь яких було зроблено територіальні поступки.

Природно, що цей договір, так само як і система ним породжена, отримали як палких прихильників, так і суворих критиків.

Прихильники наводили такі аргументи на користь нового світового порядку: новий порядок поклав край світовій війні; він розрядив міжнародну напруженість і заклав основи міжнародної стабільності; ним було встановлено цивілізовані засади нового міжнародного права, як-то право народів на самовизначення, відмову від війни як засобу вирішення міждержавних проблем; було створено Лігу Націй – першу міжнародну організацію; ряд країн здобули незалежність (Польща, Чехословаччина та ін.) і т.д.

Критики ж закидали новому порядку наступне: за помилки і злочини своїх попередників тепер мали відповідати демократичні уряди Німеччини, Австрії, Угорщини і Болгарії; статті Версальського договору були такими злісними і дурними, що породили в Німеччині та ряді інших країн реваншизм; суми репарацій значно перевищували суми збитків, були нереальними для виплати країнами, які потерпіли від війни; визначення кордонів у Європі, як і довоєнне, було несправедливим і ігнорувало національний принцип, багато народів опинилися поза межами національних держав (німці, угорці та ін.), деякі національні держави

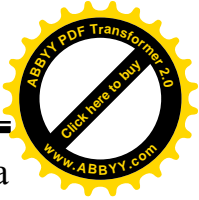
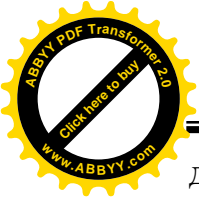

взагалі не отримали незалежності на перекір прагненню їх народів (Вірменія); традиційна система економічних зв'язків виявилася зруйнованою, і подоланню цього переможці не приділили значної уваги.

І чесно кажучи критика скептиків видається більш ґрунтовною. В Європі існувала певна рівновага сил між провідними державами, порушена Першою світовою війною. Після війни чогось подібного досягти не вдалося: домінантне положення Англії і Франції було закріплене мирними договорами, Німеччину та її союзників у перші післявоєнні роки було фактично перетворено на «ізгоїв» (що сприяло наростанню популярності ультраправих сил, падінню авторитету демократичних інститутів, культивування крайніх проявів націоналізму), а Російську державу взагалі проігноровано. Переглянуті кордони національних держав були нічим не кращі за довоєнні, з тією тільки різницею, що на місці колишніх імперій утворилася низка малих національних держав зі своїми інтересами та апетитами, що потенційно створювало більш широке поле для нестабільності, аніж це було до війни. Велика кількість німців, угорців, українців, вірмен та представників інших народів залишалася поза межами національних держав. Великі надії покладалися на Лігу Націй, але своїх основних завдань вона не виконала. Її можливості лише на папері були безмежними і здатність швидко реагувати на виклики часу унеможлиблювалася занадто великою бюрократичністю в прийнятті рішень, великою залежністю від позиції постійних членів Ради Ліги, які не завжди адекватно реагували на виклики часу.

Невиправдано високий репараційний тиск на країни і так зубожілі за роки війни дестабілізував їхню економіку, заганяв їх в боргову яму (переважно до США), сприяв зростанню напруження в соціальній та політичній сферах і врешті дотично спричинив Велику депресію. Не змінилося економічне, а подекуди і політичне ставлення до колишніх колоній, які лише змінили «власника», ряд незалежних країн Азії, Африки та Латинської Америки також продовжували розглядатися як аграрно-сировинні придатки Європи.

Низка видатних політичних діячів та науковців розуміли непродуманість договору та його нездатність забезпечити мирний розвиток історії. Так, маршал Фош, ознайомившись з текстом Версальського договору напрочуд влучно сказав: «Це не мир. Це перемир'я на двадцять років» [13, 22]. Його думку поділяв і Д. Л. Джордж, який сказав зокрема таке: «Ви можете позбавити Німеччину її колоній, довести її армію до розмірів поліційної сили і її флот до рівня флоту

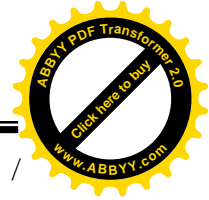
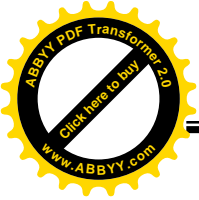
держави п'ятого рангу. У кінцевому підсумку це байдуже: якщо вона вважатиме мирний договір 1919 року несправедливим, вона знайде способи помститися переможцям» [13, 24]. Не можна також не навести влучної думки німецького історика Феста, який наголошував на тому, що: «Навряд чи хоч одна з проблем, що була, власне кажучи, предметом протиборства, що розгорнулося у 1914 році, знайшла своє розв'язання у цьому трактаті-договорі, який аж занадто явно ігнорував ту думку, що вищою метою будь-якого договору є мир» [12, 144].

Всі ці негативні наслідки Версальського договору мають місце, неодмінно зауважать прихильники Версальського договору, але ж неможна сперечатися з тим, що Версальський договір поклав кінець кривавому конфлікту, який тривав 5 років і забрав мільйони людських життів. Сперечатися з цим звісно безглуздо, але як казав античний класик Тацит: «Поганий мир гірший за війну».

Версальський договір, його статус і значення, на нашу думку, представляє великий інтерес для подальшого дослідження. Адже нині переважає, якщо навіть не сказати домінує та думка, що Версальський договір який поклав край Першій світовій війні, з певними недоліками, але встановив новий справедливий міжнародний порядок, і лише загарбницька політика держав-агресорів завадила людству жити в мирі і примусила взятися за зброю вдруге. Натомість зовсім не зустрічається спроба проаналізувати статті договору з іншого боку, а саме як такі що в більшій чи меншій мірі сприяли розгортанню політичної, економічної та міжнародної нестабільності, невдоволення населення та наростання крайніх проявів націоналізму в деяких державах, одним словом задати собі питання: «А чи не був Версальський договір першим кроком до Другої світової війни?».

Джерела та література

1. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського / Ж.-Б. Дюррозель. – К. : Основи, 1999. – 903 с.
2. Кушнір В. В. Ліга Націй та українське питання. 1919–1934 рр. : дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Кушнір В. В. – Л., 1999. – 202 с.
3. Горохов В. Н. История международных отношений. 1918–1939 гг. : Курс лекций / В. Н. Горохов– М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 288 с.
4. Ди Нольфо Э. История международных отношений 1918–1999 / Ди Нольфо Э. – М. : Логос Год, 2003. – 1306 с.
5. Европа в международных отношениях 1917–1939 / АН СССР. Ин-т всеобщей истории. – М. : Наука, 1979. – 438 с.
6. История дипломатии. Под ред. Потёмкина В. П. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.diphis.ru/istoriya_diplomatii-c2.html.

7. Дипломатия. Пер. с англ. В. В. Львова / Послесл. Г. А. Арбатова / Г. Киссинджер. – М., Ладомир, 1997. – 848 с.
8. Клейменова Н. Е. Версальско-Вашингтонская система международных отношений: проблемы становления и развития : курс лекций по истории международных отношений (1918–1939 гг.) : Ч. 1 / Н. Е. Клейменова. – М. : МГИМО, 1995. – 148 с.
9. Никольсон Г. Дипломатия / Г. Никольсон ; перевод с англ. Л. А. Гашкель, под ред. и с предисловием А. А. Трояновского. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1941.
10. Онлайн енциклопедія «Вікіпедія». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org>.
11. Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы. Пер. с фр., вст. статья и ред. В. И. Антюхиной-Москвиченко / Ж. Табуи. – М. : Инлитиздат, 1960. – 464 с.
12. Фест И. Адольф Гитлер. Биография / Пер. с нем. А. А.Фёдоров : в 3-х т. / И. Фест. – Пермь : Алетейа, 1993. – Т. 1. – 368 с.
13. Черчилль У. Вторая мировая война. Книга первая. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.ru/MEMUARY/1939-1945/CHURCHILL/world_war_ii-1.txt.

Нагорний О. І. Версальський договір 1919 року – перший крок до Другої світової війни.

У статті розглядається одна з найсуперечливіших та найзапекліших дипломатичних дискусій початку ХХ століття – Версальський договір 1919 року. Увага акцентована на проблемі того, які пункти цього договору і якою мірою могли посприяти розгортанню Другої світової війни.

Ключові слова: Версальський договір, Версальська система міжнародних відносин, Ліга Націй, реваншизм.

Нагорный О. И. Версальский договор 1919 года – первый шаг ко Второй мировой войне.

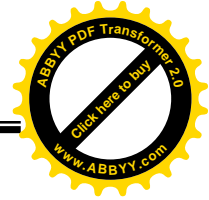
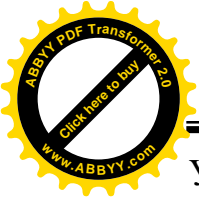
В статье рассматривается одна из наиболее противоречивых и ожесточенных дипломатических дискуссий начала ХХ века – Версальский договор 1919 года. Внимание акцентировано на проблеме того, какие пункты этого договора и в какой степени могли способствовать разрыванию Второй мировой войны.

Ключевые слова: Версальский договор, Версальская система международных отношений, Лига Наций, реваншизм.

Nagorny O. I. The Versailles treaty of 1919 – the first step to the Second World war.

The main subject of this article is one of the most contradictory and diplomatic discussions at the beginning of the XX century – The Versailles treaty of 1919. Much attention is paid to those points of this Treaty, which can cause the Second World War and in what way.

Key words: the Versailles treaty, the Versailles system of international relations, Nations League, revanchism.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У 1944–1947 РР.

Переломні моменти у розвитку міжнародних відносин завжди привертають до себе науковий інтерес. Особливо актуальними є питання, пов'язані з Другою світовою війною та її впливом на долі народів та процеси державотворення.

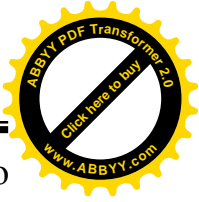
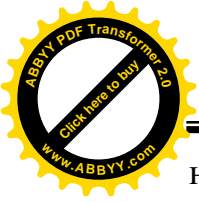
У сучасних умовах, коли у світі назріла необхідність подолання наслідків глобалізації, вироблення нової системи підтримки міжнародної безпеки, зростає необхідність більш зважено враховувати досвід минулого. У зв'язку з цим, незважаючи на велику кількість досліджень, посилюється інтерес до Другої світової війни і тісно пов'язаної з нею історії повоєнних років. У цій багатоаспектній темі заслуговує на окреме дослідження національна політика Польщі та її спроба стати моноетнічною державою.

Відтак актуальність дослідження зазначеної теми визначається, по-перше, необхідністю об'єктивного аналізу процесу формування ідеї становлення післявоєнної Польщі як однонаціональної держави на основі сучасних знань, оцінок та нового бачення проблеми; по-друге, вивчення цієї теми розкриває одну з найтрагічніших сторінок в історії повоєнної Польщі.

Тісна співпраця Польщі та України створює об'єктивні умови для посилення політичних, економічних, культурних зв'язків між двома країнами, остаточного подолання непорозумінь, витокami багатьох з яких стала остання світова війна. Ураховуючи все це, є нагальна потреба ретельно вивчити й об'єктивно висвітлити історію Польщі саме цього періоду.

З політичних міркувань дослідження теми переселення національних меншин Польщі у 1944–1947 рр. тривалий час було під заборонаю. Радянська історіографія взаємовідносини між країнами Варшавського договору, зокрема Польщі та СРСР, розглядала винятково як дружні та взаємовигідні. Наукове вивчення національної політики Польщі у 1944–1947 рр. по суті тільки починається як у вітчизняній історіографії, так і в історіографії країн, які після Другої світової війни входили до сфери радянського впливу. Щодо оцінок, які існували в літературі до розпаду радянського блоку, то вони були пов'язані з політичним замовленням правлячої верхівки, тобто із замовленням комуністичних партій СРСР та Польщі. Як правило, стверджувалася теза про правильність проведеної

національної політики зі згадуванням лише деяких її недоліків, нерідко приписуваних «ворогам народу», політичним супротивникам комуністів, «буржуазним націоналістам», що проникли в ряди самих компартій. Політичному замовленню відповідали підбір та оцінка фактичного матеріалу, наслідком була політизованість та викривлене зображення багатьох аспектів складної національної проблематики.

Питання переселенських процесів неодноразово розглядалось на деяких всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, які відбулися протягом 1994–2009 рр. у Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі, Чернівцях та інших містах. Проте статті, що стосуються окремих аспектів депортації, розселення, адаптації, не дають цілісного уявлення про проблему.

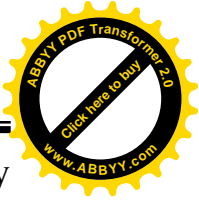
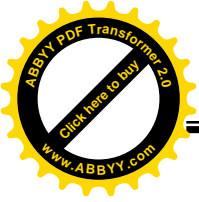
Активно займаються проблемами національних відносин і національної політики у країнах Східної Європи Інститут слов'янознавства РАН і всі його підрозділи. Так, кілька років тому відбувся «круглий стіл» на тему «Національне питання у Східній Європі: минуле і сучасність». Збірник під такою ж назвою вийшов у 1995 р. У 2001 р. було проведено «круглий стіл» на тему «Національне питання і національні меншини у Східній Європі. 1944–1948 рр.».

Вагомий внесок у вивчення цієї теми зробили російські вчені. Дослідниця Л. Б. Мілякова у статті «Польща на шляху до моноетнічної держави (1918–1947 рр.)» [5] проаналізувала передумови та причини жорсткої політики Польщі стосовно національних меншин, а також здійснила цілісний аналіз подій, пов'язаних зі становленням Польщі як однопонаціональної держави.

Російська дослідниця А. Ф. Носкова у статті «Греко-католицька церква в контексті вирішення національно-територіальних проблем. 1945–1947 рр. (СРСР, Польща, Чехословаччина)» [7] проаналізувала низку дискусійних аспектів національної політики Польщі у 40-х роках ХХ ст.

У книзі «Боже ігрище: історія Польщі» [1] польський історик Н. Девіс зробив спробу переглянути історію Польщі, приділяючи значну увагу національній політиці та проблемам, пов'язаним із проживанням національних меншин на території Польщі.

Особливу вагу у вивченні теми депортації українців має публікація збірки архівних документів за редакцією В. Сергійчука «Трагедія українців Польщі» [8]. У вступних статтях автор спростував нав'язувані радянською та шовіністичною польською пропагандою стереотипи, запропонував власний погляд на проблеми депортації, розселення та адаптації українського населення.

Аналіз історіографії засвідчує, що хоча й окремі аспекти процесу депортації, розселення й адаптації національних меншин Польщі розглядалися дослідниками, проте й досі немає комплексного наукового дослідження, яке б дало вичерпний аналіз проблеми.

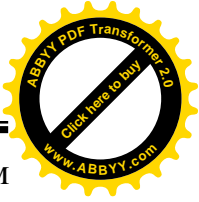
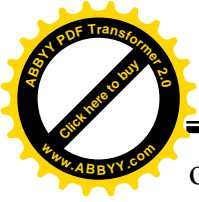
Метою статті є комплексний аналіз політики Польщі щодо національних меншин – німців, євреїв та українців, спрямованої на створення моноетнічної держави у повоєнний період.

Після Другої світової війни Польща стала принципово новою державою порівняно з міжвоєнним періодом. Нове світове співвідношення сил, яке склалося на останньому етапі війни, та обумовлена ним політика великих держав, які визнали поділ Європи на сфери впливу, а також включення до зони безпеки СРСР Східної Європи призвели до докорінних змін у Польщі. Це виявилось у поступовому утвердженні у країні комуністичного режиму, зміні політичного та соціально-економічного ладу, зовнішньополітичній орієнтації, а також призвело до значних територіальних і демографічних трансформацій у державі.

Території, які відійшли до Польщі після війни, були заселені численним непольським населенням: на заході країни – німцями, на південному сході – українцями та білорусами. Крім того, у Польщі проживали нечисленні чеські і словацькі національні меншини, а також єврейське населення. У той самий час близько 3 млн поляків залишилося за межами держави на територіях, які після встановлення східного кордону були включені до складу Литви, Білорусії та України [5].

Настрої, які панували у післявоєнний період серед польського і українського населення, саме неприйняття один одного, сприяли тому, що вирішення українського питання пішло радикальним шляхом насильницького переселення українців, їх депортації. У свідомості післявоєнного польського суспільства закріпилася думка про необхідність переселення потенційно конфліктогенного населення українців у прикордонні території СРСР. Цей шлях розглядався як найбільш простий під час вирішення національних протиріч, які проявлялися до 1944 р. [8, 31]. За реалізацію політики переселення відповідав спеціальний апарат, який займався питаннями переселення, в різних місцевостях були запроваджені контрольні-пропускні пункти. У віданні цього апарату знаходились також армія та сили правопорядку. Свого уповноваженого з питань політики переміщення українців до СРСР мала і радянська сторона [3].

Виселення українців відбувалося в умовах взаємного терору, який було розгорнуто польськими та українськими антирадянськими підпільними

організаціями на південному сході країни у 1946–1947 рр. [3]. Апогеєм політики депортації українців до СРСР та переселення поляків на територію Польщі стала операція «Вісла» (28 квітня 1947 р. – липень 1947 р.), яка фактично завершилась у жовтні 1947 р. У результаті цієї операції 96–98 % українського населення Польщі було депортовано до СРСР [8, 383].

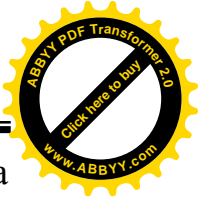
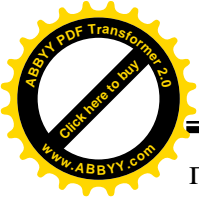
Однією з найбільших національних меншин Польщі у міжвоєнний період були євреї. У 1939 р. їх нараховувалося 3 млн 460 тис. чол., а після Голокосту залишилося лише 10% від цієї кількості (1945 р.) [6, 324].

Серед окупованих країн Європи (не враховуючи СРСР) Польща була єдиною, де за допомогу євреям загрожувала смертна кара. Важливою перешкодою на шляху надання допомоги євреям була їх слабка асиміляція. Підхід до війни з німцями як до боротьби лише польського населення, виключаючи інші народи, які проживали у Польщі, прийнятий у підпільних колах, які орієнтувалися на еміграційний уряд у Лондоні, також викликав негативне ставлення до євреїв. Типова позиція поляків під час Другої світової війни – невтручання у протистояння німців та інших народів Польщі – була викликана соціальною технологією гітлерівців: ізолювавши євреїв у гетто, вони надали правове підґрунтя для поділу суспільства на поляків та євреїв, тим самим поглибивши поняття «своїх» і «чужих» і загостривши протиріччя між цими народами.

Політика ППР у єврейському питанні у 1944–1947 рр. мала подвійний характер. З одного боку, євреї отримали більш широкі права та свободи з рук нової влади: з них було знято печатку «другосортності»; надано можливість активно брати участь у суспільному житті.

Особливістю життя єврейського населення Польщі у 1944–1947 рр. була наявність у нього, на відміну від інших національних меншин, політичних партій та організацій. Проте вони вимагали більшого – культурної автономії. Ідею самоврядування євреїв схвалювала і Польська робітничка партія (ППР), розраховуючи на їх підтримку. Але одночасно польські комуністи вживали заходів, які підштовхували євреїв до еміграції [6, 331].

Єврейська еміграція, що мала масовий характер і підтримувалась новою польською владою, пояснювалась низкою причин. Війна призвела до того, що, незважаючи на способи уникнення голокосту – чи то у СРСР, чи в Польщі, – тисячі єврейських сімей стояли перед дилемою: залишитися в країні, яка була їх батьківщиною, або почати жити на новому місці. Ті євреї, які вирішили залишитися в Польщі, вірили у можливість організації єврейської спільноти і надання їм з боку держави культурної автономії. На

подібну модель розвитку єврейського життя розраховували і Бунд та єврейська фракція ППР.

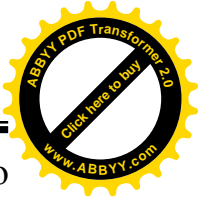
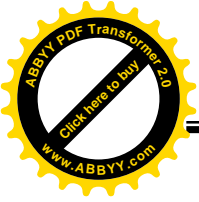
Крім цієї категорії осіб, існувала певна група євреїв, яка пов'язувала продовження свого життя у країні з асиміляцією: для них вона була обумовлена ідеологічними мотивами та інтернаціоналістичними ідеями польської комуністичної партії, для інших – емоційною прив'язаністю до Польщі як до своєї батьківщини. Часто обидва ці мотиви перепліталися. Однак більшу частину єврейського населення становили ті, хто розглядав Польщу як країну тимчасового перебування. Рішення про еміграцію ухвалювалося під впливом психологічних, особистісних і політичних мотивів.

У 1944–1947 рр. існувало 2 види міграції – легальна і нелегальна, причому домінувала остання. У 1945–1946 рр. нелегально залишили Польщу за допомогою сіоністських організацій більше ніж 119 тис. чол. [6, 333].

У повоєнній Польщі гостро стояла проблема безпеки євреїв. Антисемітистські настрої польського населення мали переважно економічний відтінок і були породжені побоюванням необхідності повернення євреям розграбованої у період війни власності. 11 серпня 1945 р. у Кракові, 5 лютого 1946 р. у Парчові, 4 липня 1946 р. у Кельцах навіть сталися з цього приводу єврейські погроми [2].

Прагнення діячів ППР звільнитися від єврейської проблеми породили в них думку про те, що найкращим її вирішенням є еміграція євреїв до Палестини [4].

Найбільш жорстоку національну політику проводила у повоєнний період польська влада стосовно німців. Після війни, коли настав час платити по рахунках, німці за логікою речей мали бути покарані за окупаційний режим, установлений на території Польщі гітлерівцями під час війни. Німцям, які залишилися проживати на польській території, необхідно було носити на рукавах спеціальні пов'язки, які мали вказувати на їх національну належність. Вони направлялись на примусові суспільно корисні роботи, їх жінки нерідко зазнавали насилля, а майно – розграбовувалося [4]. У Польщі в масовому порядку було організовано концентраційні табори (на північних і західних землях – 681 табір і 227 тюрем). Спочатку табори з власної ініціативи створювала місцева міліцейська влада й органи центрального силового апарату. До них направлялась більша частина німців з фольклістів, тобто з тих, хто перебував у списках осіб німецької національності – громадян міжвоєнної Польщі, які мали бути виселені з держави [6, 342].

Особливою проблемою стали вбивства громадського німецького населення. У наш час доступні лише результати монографічних досліджень, які стосуються окремих польських місцевостей. Наприклад, у багатотисячному Олександровську Куявському начальник міліції заснував табір, в якому з лютого по листопад 1945 р. знищив практично всю групу німців чисельністю в сто чоловік, яка перебувала там після відступу вермахту [6, 343]. Поступово з'являються свідчення про масові вбивства робітниками місцевої польської міліції та співробітниками органів внутрішніх справ німецького населення і в інших містах.

Виселення німецького населення відбувалося в кілька етапів і продовжувалося до початку 1949 р. Переселенці, яких перевозили у товарних вагонах, мали право взяти із собою до 20 кг багажу на 1 людину і харчів на 20 днів. Проте це правило не вважалося обов'язковим для дотримання з боку влади, яка організовувала переселення.

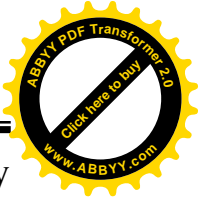
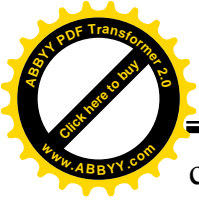
Виселення німецького населення (самі німці називали його вигнанням) відбувалося в кілька етапів. Перший з них – це стихійні депортації, організовані військовою владою та адміністрацією в період між закінченням воєнних дій і прийняттям відповідних рішень на Потсдамській конференції (липень – серпень 1945 рр.). Цими депортаціями було охоплено приблизно 350–450 тис. чоловік. Другий етап виселення німців відбувався до кінця 1945 р. З лютого 1946 до кінця 1947 р. виселення мало організований характер, хоча це не означало відсутності нелюдського ставлення до німецького населення. У літературі з цього питання зазвичай указується занижена кількість осіб, які підлягали виселенню.

З 1948 р. від'їзд німців з Польщі відбувався на індивідуальній основі. Однак, як і раніше, їх перевозили в товарних вагонах, хоча вони вже не були настільки численними, як раніше. В той період було вислано 3 тис. шахтарів, яких потребувала влада східної окупаційної зони в Німеччині, хоча напередодні їх було викреслено зі списків, оскільки вони були необхідні на польських шахтах [6, 344].

За сучасними оцінками, до Німеччини було депортовано в цілому близько 3,6 млн чоловік. Загальна кількість німців, які загинули під час депортації до СРСР, убитих польськими і радянськими солдатами, померлих по дорозі до місця висилки, оцінюється у 400 тис. чоловік [5].

У 1950 р. у західних і північних землях Польщі залишилося близько 1 071 900 німців, які найчастіше визнавали себе поляками. Однак продовжувала існувати значна німецька національна меншина. За деякими даними, кількість німців, які перебували в Польщі у 1950 р.,

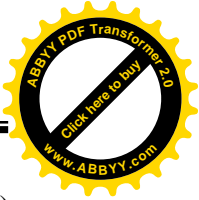
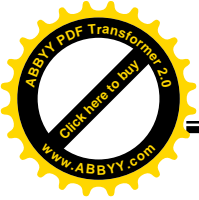
сягала 300 тис. чоловік. Більша їх частина залишила країну у зв'язку з проведенням акції щодо возз'єднання сімей у 50-ті та 70-ті роки ХХ ст. [6, 344].

Отже, політика нової влади, головною складовою якої була партія польських комуністів – Польська робітничка партія (ППР), у вирішенні національного питання у перші повоєнні роки мала багатоваріантний характер. Паралельно з діями, спрямованими на повернення поляків до держави, нова влада проводила виселення (депортації) національних меншин з Польщі. Найбільш характерним прикладом насильницьких переселень були депортації українців і німців. Стратегія польського уряду стосовно єврейського населення спиралася на визнання його права як на еміграцію, так і на перебування в державі. Водночас, аж до 1948 р. уряд негласно підтримував еміграційні тенденції, створивши режим найбільшого сприяння для виїзду євреїв з Польщі.

Поява у польських комуністів концепції побудови моноетнічної держави (вона відкрито не декларувалася, але її елементи були присутні в партійних документах) була наслідком змін кордонів післявоєнної Польщі, врахування гостроти міжнародних протиріч у міжвоєнний і воєнний періоди, а також радянського досвіду депортацій як одного з методів вирішення національного питання у СРСР. Визначальну роль під час формування цієї концепції відіграло послідовне застосування ППР принципу пріоритету інтересів польського народу у процесі вирішення національних питань. У результаті здійснення цієї політики до 1948 р. Польща стала в цілому моноетнічною, тобто польською за своїм національним складом, державою.

Джерела та література

1. Девіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Девіс ; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
2. Донесение советника НКВД СССР при Министерстве безопасности Польши Н. Н. Селивановского Л. П. Берии о еврейском погроме в г. Кракове (17 августа 1945 г.) / Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. : в 2 т. Документы / Т. 1 : 1944–1948 гг. / [отв. ред. Т. В. Волокитина]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 687 с.
3. Заключний звіт головного уповноваженого уряду УРСР про переселення українського населення з території Польщі (14 лютого 1947 р.) // Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль : Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1997. – 440 с.
4. Запись беседы И. В. Сталина с делегацией правительства Польши в эмиграции во главе с премьер-министром С. Миколайчиком по германскому вопросу, о создании Временного правительства, состоянии АК границах Польши (3 августа 1944 г.) / Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. : в 2 т. Документы / Т. 1 : 1944–1948 гг. / [отв. ред. Т. В. Волокитина]. – М. : Российская

- политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 687 с.
5. Милякова Л. Б. Польша на пути к моноэтническому государству (1918–1947 гг.) [Электронный ресурс] / Л. Б. Милякова // Международный исторический журнал. – 2001. – № 13. – Режим доступа : www.machaon.ru.
  6. Национальная политика в странах формирующегося советского блока. 1944–1948 / [под. ред. В. В. Марьиной] ; Ин-т славяноведения. – М. : Наука, 2004. – 551 с.
  7. Носкова А. Ф. Греко-католическая церковь в контексте решения национально-территориальных проблем. 1945–1947 гг. (СССР, Польша, Чехословакия) / А. Ф. Носкова // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 (Дискуссионные аспекты). – М. : Российская Академия наук : Институт славяноведения, 2003. – 380 с.
  8. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль : Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1997. – 440 с.

Омельченко М. О. Державна політика Польщі щодо національних меншин у 1944 – 1947 рр.

У статті проаналізовано сутність та наслідки державної політики Польщі щодо національних меншин у 1944–1947 рр.

Ключові слова: Польща, державна політика, національні меншини.

Омельченко М. А. Государственная политика Польши по отношению к национальным меньшинствам в 1944–1947 гг.

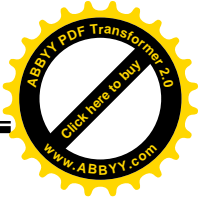
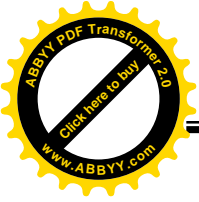
В статье проанализированы сущность и последствия государственной политики Польши по отношению к национальным меньшинствам в 1944–1947 гг.

Ключевые слова: Польша, государственная политика, национальные меньшинства.

Omelckhenko M. O. National minority's policy in Poland 1944–1947.

The article is devoted to the analysis of reasons, development of events and to the consequences of national minority's policy in Poland 1944–1947.

Key words: Poland, development, national minority's.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 330.3«03.1917/04.1918»(477)

Качайло І. М.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.)

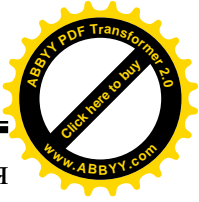
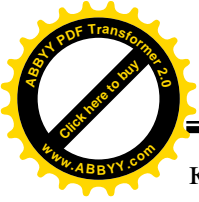
Економіка завжди була і є показником життєздатності будь-якої держави. Неєфективна економічна політика здатна призвести до руїни, соціальних катаклізмів, військового знесилення і зрештою до занепаду самої держави. Саме тому досвід здійснення власної економічної політики Україною у березні 1917 – квітні 1918 рр. є не лише надбанням минулого, але й надзвичайно актуальним з огляду сучасності.

Економічна політика Української Центральної Ради (далі – УЦР) та її урядів і перебіг створення національної грошової системи за тих часів усе ще залишається малодослідженою темою в українській історичній науці. Розв’язання означеної проблеми започатковане у працях В. Ф. Верстюка, П. П. Гай-Нижника, І. Л. Гошуляка, О. Л. Копиленко та ін.

Саме тому постає нагальна потреба у дослідженні і розкритті цієї наукової проблеми, яка має як загальнотеоретичне, так і практичне значення. Україна у березні 1917 – квітні 1918 рр. стала на шлях побудови власної державності у вкрай складних соціально-економічних і політичних умовах, за відсутності національної грошової одиниці, нестачі грошової маси у розпорядженні влади і за глибокої системної політичної та економічної кризи в країні. УЦР уперше в історії України запровадила національні паперові грошові знаки, оголосила про створення власної податкової і банківської систем, Державного банку і Державної скарбниці, створила урядове фінансове відомство сучасного зразка (Генеральне секретарство фінансів, а потім – Народне міністерство фінансів), провадила фінансову політику на міжнародному рівні тощо.

Сьогодні в добу світової економічної глобалізації здобутки і втрати національного державотворення у цій сфері мають бути не лише ретельно досліджені, а й ураховані під час моделювання економічної політики сучасною Україною.

Мета дослідження полягає у науковій реконструкції, осмисленні та

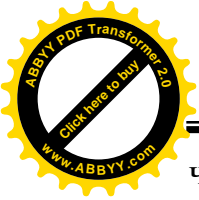
комплексному аналізі процесу формування й особливостей ведення економічної політики УЦР, вивчення її рушійних сил, реальних подій та невтлених у життя проектів. Разом з тим автор ставив за мету на основі теоретичного і науково-історичного опрацювання доробку попередників створити цілісну, комплексну, системну та науково обґрунтовану картину формування й перебігу становлення вітчизняного господарства, здобутків та втрат УЦР та її урядів у фінансовій політиці.

Соціально-економічна ситуація в Україні, як і у всій Росії, станом на березень 1917 р. була дуже складною. Припинилася зовнішня торгівля, не діяли чорноморські порти. Перша світова війна відірвала від продуктивної праці 4 млн жителів України. Заводи і фабрики збільшували військові замовлення і скорочували виробництво предметів широкого ужитку. За період війни рівень інфляції у країні досяг нечуваних розмірів, закривались підприємства, збільшилась кількість безробітних, занепало цукроваріння [4, 2–3].

УЦР, особливо у перші місяці свого існування, займалась переважно мітингуванням і політичними питаннями, а економіка відходила при цьому на другий план. На третіх загальних зборах УЦР Садовський, Ковалевський та деякі інші члени Ради переконливо доводили, що відкладання економічних проблем й аграрного питання зокрема відштовхує від УЦР народні маси, особливо селянство. Але й після цього господарські питання не стали пріоритетними у діяльності УЦР. Аж до жовтня 1917 р. вона була проти радикальних соціально-економічних перетворень, більше схилялась до уповільнених темпів, у тому числі у вирішенні земельного питання.

Між тим українські есери почали створювати в губернських і повітових центрах «Селянські спілки». Цей процес був таким стрімким, що вже 6 квітня у Києві відбувся з'їзд Селянських спілок. На ньому була створена Всеукраїнська селянська спілка. Земельне питання, на думку її керівників, мало вирішуватися Українським сеймом, що мав бути скликаний у найближчий час. Це був курс на початок аграрної реформи.

Упродовж квітня – травня 1917 р. відбулися регіональні селянські з'їзди у Києві, Полтаві, Одесі. У повітах з'явилися Ради селянських депутатів. «Селянські спілки» були численними. Їх авторитет серед селян так стрімко зростав, що і М. С. Грушевський став членом партії українських есерів. Проблема полягала в тому, що в УЦР не було спільної точки зору щодо вирішення земельного питання. УЦР виступала за соціалізацію землі, УСДР – за націоналізацію і муніципалізацію. Частина

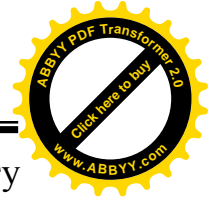
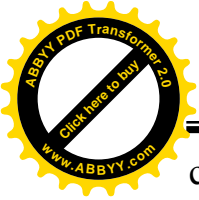
членів УЦР не була впевнена, чи варто їй узагалі займатися економічними проблемами, проявляючи більший інтерес до політичних питань.

Між тим на Першому селянському з'їзді за участі 2500 делегатів прийняли ухвалу «Про землю». Основними її вимогами було скасування приватної власності на землю, перехід усієї землі без викупу до земельного фонду, передача землі у користування селянам, створення земельних комітетів. Для розв'язання цих проблем селянський з'їзд обрав Раду селянських депутатів. Саме під впливом селянського з'їзду в Першому універсалі пізніше було записано: «...самі будемо розпоряджатися нашими землями» [6, 56]. Крім того, в універсалі в загальних рисах визначено курс на конфіскацію поміщицьких, казенних, царських, монастирських та інших земель і передачу їх у власність народу.

Таким чином, у березні – жовтні 1917 р. аграрне питання було лише на рівні обговорення.

Після жовтневих подій у Петрограді генеральний комісаріат з продовольчих справ розіслав усім губерніям директиву, що містила попередження про загрозу голоду на фронті і в тилу. Передбачалося, що всі запаси продовольства необхідно взяти під найсуворіший контроль. Але продовольчі справи погіршувались з кожним днем. Генеральний секретаріат оцінював становище як смертельно небезпечне. Хліб проголошувався власністю УНР, торгувати ним приватним особам заборонялося. Розв'язати цю проблему могла лише негайна земельна реформа, але з її впровадженням зволікали. На VIII сесії УЦР було прийнято чергову резолюцію про соціалізацію землі, те саме закріплювалось у Третньому універсалі від 7 листопада 1917 р., де проголошувалось скасування права власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств. Це викликало багато непорозумінь на селі. Тому Генеральний секретаріат і земельне секретарство через тиждень після оприлюднення універсалу змушені були видати положення про земельну справу. У циркулярі вказувалось, що Третій універсал лише проголошує загальні підвалини для наступних законів про землю, які мають виробити уряд та Українські Установчі збори. Зверталася увага й на те, що загальнонародне право власності означає, що виділені землі забороняється продавати будь-кому іншими особами. До Українських Установчих зборів відати землями мали виборні земельні комітети. Самовільне захоплення землі, сільськогосподарських машин, лісів, будинків, коней, корів та іншого майна категорично заборонялось. Роз'яснювалось, що Установчі збори подбають про забезпечення інтересів усіх сільськогосподарських робітників і

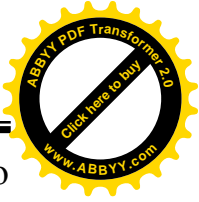
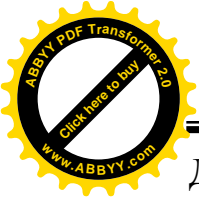
службовців, визначають порядок сплати боргів, а також питання про допомогу тим, хто найбільше постраждає в результаті земельної реформи. Усі трудові селянські землі мали залишатися недоторканими. Те саме стосувалось земель міст, містечок, сіл, каменоломень, копалень, фабрик, заводів. Категорично заборонялось рубати ліси без дозволу повітових земельних комітетів. Не зачіпав універсал і землевласників, які обробляли землю своїми руками, тобто, як прийнято було тоді говорити, у розмірах трудового господарства. Іншими словами, власність на землю у межах до 50 десятин не скасовувалась.

Важливим кроком на шляху вирішення продовольчого питання, що гостро стояло на той час, та поповнення державної скарбниці було введення цукрової монополії, що проголошувалась «виключним правом державного скарбу Української Народної Республіки» [6, 93].

9 січня 1918 р. Четвертий універсал УЦР підтвердив її курс на скасування власності й соціалізацію землі й оголосив про встановлення «державно-народного контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим класам помагали експлуатувати трудові маси». Крім того, керівництво УЦР вирішило реквізувати на користь держави всі господарчі та фінансові ресурси країни. Так, Раді Народних Міністрів універсалом приписувалось розробити і представити на затвердження закони про монополію на залізо, вугілля, шкіру, тютюн та інші продукти, які дають найбільше прибутків.

18 січня 1918 р. УЦР затвердила Тимчасовий земельний закон, основні положення якого відповідали вимогам Всеукраїнського селянського з'їзду й універсалів щодо власності на землю, води, ліси і надра. Відповідно до цього закону Український земельний фонд поділявся на дві частини; «...а) землі, які мають загальнонародне культурне значіння, і які через це залишаються в руках Земельних Комітетів і не підлягають розподілу між людністю, а коли і підлягають поділу, то з певними обов'язками з боку тих, які одержать землю в культуру; б) всі останні землі за виключенням зазначених в пункті в) складають фонд для негайної передачі в безпосереднє тимчасове користування трудящому населенню» [8, арк. 68]. До скликання Установчих зборів земельним фондом мала відати УЦР. Міськими землями розпоряджалися органи місцевого самоврядування, іншими – сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети. Головним їх завданням було забезпечення прав громадян на користування землею та охорона природних багатств від виснаження.

У цей час удосконалювалась структура центральних відомств, які відали питаннями землі і продовольства. 3 квітня 1918 р. було утворене

Державне Хлібне бюро «...для виконання доручень Народного Міністерства Продовольчих Справ по заготовці, захованню, переробці і різного роду перевозкам – експорту і імпорту хлібних продуктів» [6, 242]. На місцях було утворено низку Державних контор хлібного бюро. Але головною опорою міністерства залишались губернські і повітові продовольчі комітети, які були створені ще у березні 1917 р.

Для проведення земельної реформи на місцях по селах організовувалися Ради безземельних і малоземельних селян, члени яких обирали Виконавчий комітет у складі 5 чоловік. Крім селян, до Ради входили безземельні робітники, «...котрі робили в тому маєтку, який передан в розпорядження Ради безземельних і малоземельних селян» [9, арк. 46].

В умовах австро-угорського та німецького панування влада центральних і місцевих органів була вкрай обмежена. Окупанти на власний розсуд реквізували в українських селян хліб, м'ясо, яйця та інші продукти [5, 71].

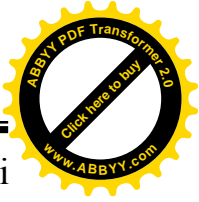
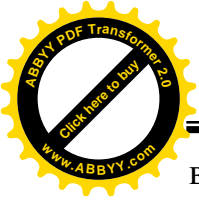
Таким чином, земельна політика УЦР – це політика зволікання та нерішучості. Вона піддавалась гострій критиці різноманітних інституцій, політичних партій і діячів, організацій поміщиків, фабрикантів і заводчиків.

Скрутним було становище і у фінансовій сфері, оскільки УЦР не мала у власному розпорядженні достатніх коштів, що підштовхнуло її діячів до здійснення конфіскаційних заходів (політика реквізиції).

На початку свого існування УЦР намагалась створити Національний фонд. 12 березня 1917 р. було ухвалене рішення розіслати відозви у справі Національного фонду до різних інституцій України та оповістити про його встановлення у вітчизняних часописах. Наступного дня парламентарі ухвалили рішення почепити жовто-синій прапор на будинкові, в якому збиралася УЦР, і влаштувати збір пожертв на Національний фонд на кооперативному з'їзді. 19 березня 1917 р. у своєму зверненні до українського народу УЦР оголосила про відкриття збору коштів на заснування Національного фонду. Проте недостатність добровільних надходжень змусила діячів УЦР шукати інші шляхи свого грошового забезпечення.

У травні 1917 р. УЦР увела перший вільний громадянський податок на українську справу. Він повинен був вноситися добровільно у будь-якому розмірі робітниками, селянами, кооперативами, земельними управами, земельними продовольчими комітетами тощо. Кошти планувалось направляти на підготовку вчителів-українців, придбання літератури для українських шкіл.

Але спроби зібрати добровільні пожертви виявилися не зовсім

вдалими. Коштів було отримано багато, проте в умовах нестабільності та гіперінфляції їх виявилось замало для тривалого утримання УЦР та для поширення адміністративних установ нової влади на місцях. Виходячи з потреб грошової скрути та зі своєї виразно соціалістичної спрямованості, українська влада, не маючи засобів організувати власне фінансування, починає вдаватися до вибіркового примусового стягнення коштів. З цією метою у Києві та по всій Україні почали запроваджуватися реквізиційні комісії.

Невдовзі політику реквізиції вирішили оформити законодавчо. 11 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат ухвалив рішення поширити на себе закон про реквізиції і доручив виробити відповідний законопроект юридичній комісії при Генеральному писарстві. Крім того, при його господарчому відділі було вирішено призначити комісара у справі реквізицій [7, 45].

У цілому політика реквізиції ефективною та життєво необхідною не була. З цього приводу П. Гай-Нижник зазначає: «...жодних юридично виправданих підстав для застосування реквізицій уряд Центральної Ради не мав. Не було морально зумовлених, чи спричинених військовою необхідністю, або так званою революційною доцільністю для цього підстав» [3, 85].

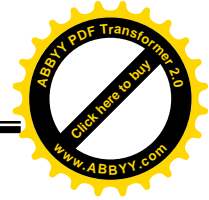
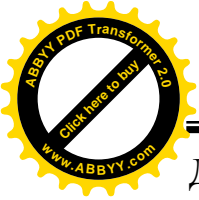
Важливим кроком було прийняття Закону про Державний банк, що давало урядові УЦР правовий та оперативний простір у безпосередньому вирішенні фінансових проблем [1, 32]. Разом з Державним банком була створена Головна Скарбниця УНР. Ці дві найважливіші фінансові установи очолив М. Є. Кривецький.

Опинившись без асигнувань грошової маси з Петрограда, УЦР була змушена поставити на порядок денний питання про запровадження власних грошових знаків. 19 грудня 1917 р. був ухвалений Тимчасовий Закон про випуск державних кредитових білетів УНР.

З метою наповнення державної скарбниці 20 грудня 1917 р. була видана «Постанова Генерального Секретаріату Української Народної Республіки про податкову політику», яку з правової точки зору досить важко назвати юридично обґрунтованою. Суть документа полягала в таких вимогах:

1) усі торговельні заклади Києва повинні були внести до Київської контори Українського Державного банку або до державних ощадних кас не менш 75% денної виручки за 21, 22 і 23 грудня 1917 р.;

2) усі промислові інституції та комерційні підприємства, що розташовані в Києві, мали до 21 грудня 1917 р. внести до контори

Державного банку або до ощадних кас усю свою готівку [2, 63].

У постанові також зазначалося, що винні у порушенні цього урядового розпорядження підлягали судовій відповідальності відповідно до статті 29 Карного Статуту. Нагляд за виконанням постанови та притягнення до відповідальності її порушників покладалося на податкову інспекцію, чинів акцизного нагляду та мирових суддів під загальним керівництвом управляючих казенними палатами. Унаслідок застосованих примусових заходів грошові запаси Державного банку поповнилися, проте їх було недостатньо.

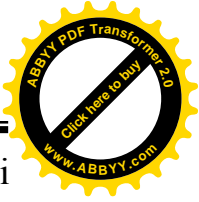
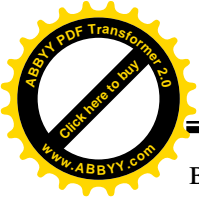
Після більшовицької окупації фінансове господарство опинилось у ще більш жалюгідному стані, ніж у 1917 р. Остаточо були зруйновані основи фінансово-економічного життя, зупинились торгівля та промисловість. Державний і приватний кредити були паралізовані. Коли УЦР повернулася до влади, її урядовці побачили, що всі банки зачинені, операції припинено, грошових знаків у них не було. З вигнанням більшовиків банки відчинялися, але не мали змоги здійснювати ані вексельних, ані переказних операцій. Населення перестало довіряти міцності уряду і його фінансовій політиці.

З метою наповнення державної скарбниці була прийнята «Постанова про одноразовий налог на майно та значніші заробки», в якій ішлося про те, що «усі власники нерухомого або рухомого майна вартістю від 25 000 крб, а також усі платники податку з річним заробком од усіх, які б вони не були джерел, зверх 15 000 крб обкладаються в 1918 році одноразовим налогом на користь Державної Скарбниці» [10, арк. 159]. Причому чим вищий прибуток, тим більший відсоток необхідно було сплатити.

1 березня 1918 р. Мала Рада ухвалила закон, який установлював в Україні нову грошову одиницю – гривню, але це не врятувало ситуацію, фінансове становище залишалося вкрай важким.

25 квітня 1918 р. була заснована Вища економічна Рада, але через відомі причини вона так і не почала свою діяльність.

Отже, політика УЦР у соціально-економічній сфері самою своєю суттю була досить обережною та декларативною. Зростала мережа центральних та місцевих економічних відомств й установ, але фактично вони були бездіяльними. Навіть наболіле питання про землю лідери УЦР відкладали до розв'язання Установчими зборами. Тривале нехтування розв'язанням соціальних проблем українського суспільства, особливо у сфері земельних відносин, призвело до того, що УЦР фактично

відштовхнула від себе український народ. Прорахунки в аграрній політиці були однією з найвагоміших причин поразки УЦР. Слід зазначити, що в сучасній Україні також точиться запекла політична боротьба, негативні наслідки якої є найбільш відчутними саме в соціальній сфері. Тому досвід Української національно-демократичної революції початку ХХ ст. залишається актуальним і потребує подальшого дослідження.

Джерела та література

1. Гай-Нижник П. П. Заснування і діяльність Українського державного банку УНР за Центральної Ради (1917–1918) / П. П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – № 4. – С. 30–37.
2. Гай-Нижник П. П. Народне міністерство фінансів УНР: проблеми становлення (січень – квітень 1918 р.) / П. П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 59–74.
3. Гай-Нижник П. П. Реквізиція Української Центральної Ради – політика революційної доцільності чи державотворчої безпорадності / П. П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2006. – № 6. – С. 78–86.
4. Гошуляк І. Л. Центральна Рада: погляд із сьогодення / І. Л. Гошуляк // Історія України. – 1998. – № 42, листопад. – С. 1–4.
5. Рогожин А. Земельне законодавство Центральної Ради / А. Рогожин, В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1994. – Вип. 2. – С. 68–91.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / [ред. В. А. Смолій]. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 589 с.
7. Хміль І. В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. / І. В. Хміль. – К. : НАНУ, Ін-т історії України, 2000. – 90 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1060, оп. 1, спр. 6, 84 арк.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1060, оп. 1, спр. 24, 120 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1434, оп. 1, спр. 3, 167 арк.

Качайло І. М. Економічний розвиток Наддніпрянської України в період Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

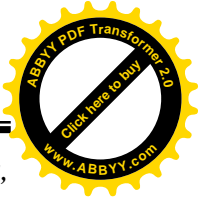
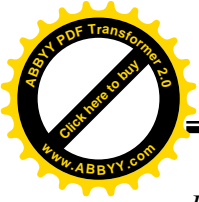
У статті на основі узагальнення документів та опублікованих даних проаналізовано економічний розвиток України в період Центральної Ради. З нових позицій досліджено процес реформування аграрного законодавства, становлення і розвиток фінансової політики, визначено причини економічної кризи та її вплив на долю української державності.

Ключові слова: економічний розвиток, Українська Центральна Рада, Тимчасовий земельний закон, Державний банк.

Качайло І. М. Экономическое развитие Надднепрянской Украины в период Центральной Рады (март 1917 – апрель 1918 гг.).

В статье на основе обобщения документов и опубликованных данных проанализировано экономическое развитие Украины в период Центральной Рады. С новых позиций исследовано процесс реформирования аграрного законодательства, становление и развитие финансовой политики, определено причины экономического кризиса и его влияние на судьбу украинского государства.

Ключевые слова: економічне розвиток, Українська Центральна Рада, Временный земельный закон, Государственный банк.

Kachailo I. M. The Economical Development of Naddniprojanska Ukraine in the period of Central Rada (march 1917 – april 1918).

On the basis of enlightenment of documents and the published data economic development of Ukraine in Central Rada is analysed in the article. From new positions it is investigated process of reforming of the agrarian legislation, formation and development of a financial policy, it is defined the reasons of an economic crisis and its influence on destiny of the Ukrainian state.

Key words: economic development, Ukrainian Central Rada, the Temporary ground law, the State bank.

УДК 94:332:314.745(497.11)«17/18»(477.7)

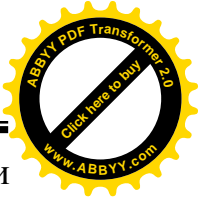
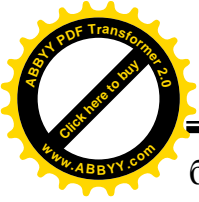
Кобець А. П.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРБСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Переселення та влаштування сербів на землях південної України стало об'єктом дослідженням таких істориків, як П. С. Кокрила [5], К. В. Колібанова [6], О. М. Посунько [7], М. І. Тищенко [8], С. В. Шамрай [9], Ф. П. Шевченко [10], В. Ф. Шишмарьов [11]. У своїх працях вони розглядали історичні передумови переселення та влаштування сербів на південноукраїнських землях, їх військову справу, культурне та духовне життя. У своїх статтях та монографіях були також розглянуті окремі аспекти господарської діяльності сербських переселенців на південних землях Російської імперії, економічних взаємозв'язках з місцевим населенням. Незважаючи на те, що окремо до вивчення цього питання ніхто не підходив, праці перелічених вище авторів стали базою для подальшого наукового вивчення цієї проблематики.

Виходячи з вищенаведеного, метою статті є комплексне дослідження господарської діяльності сербських переселенців на землях південної України у XVIII – на початку XIX ст.

Отже, досить важливим питанням є визначення ролі сербських поселенців у господарському освоєнні краю. До переселення сербські емігранти не займались сільським господарством, тому що все їх життя було присвячене військовій службі. Один із учасників переселення сербів на територію південної України С. Пишчевич у своїх мемуарах щодо цього питання відзначав наступне: «Ми, серби, за природою нашою ні до чого

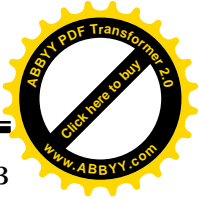
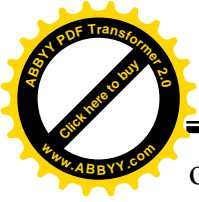
більше нахилу не мали, як до військової справи» [4, 324]. Самостійно серби не були здатними господарювати в краї. З тваринництвом і землеробством більшість із них не були знайомі. Тому цілком зрозуміло, що емігранти вели своє господарство за рахунок місцевих жителів [11, 43]. Не дивлячись на відсутність навичок ведення сільського господарства, серби відчували себе повними господарями в регіоні. Це викликало постійні суперечки між поселенцями та місцевими жителями. Сербські офіцери лише за плату дозволяли косити сіно, випасати худобу, рубати ліс. Так, поручник Карачун Новосербського корпусу з слободи Троїцької взяв 14 рублів за випас худоби, а на друге літо вже 23 рублі [11, 44]. За право користуватися випасами і земляними угіддями місцеві селяни безкоштовно косили для полків сіно, обробляли землі. За право користуватись лісом місцеве населення за плату отримувало від сербських офіцерів «білети» і розписки. За роботу на користь поселенців українське населення отримувало платню. Але траплялися випадки, коли офіцери Нової Сербії відбирали в місцевих жителів їх сіно і худобу. Іноді серби примушували працювати на себе селян силою. Щоб звільнитись, селяни повинні були внести викуп [11, 45].

У Новій Сербії умови для влаштування сербських поселень були набагато кращі, тому що ця територія була відносно заселена. Умови, в яких опинилися слов'яносербські поселенці були набагато гіршими. С. Пишчевич писав із цього приводу: «Ми взнали, яке тяжке життя. Пустеля, де ніде голову схилити» [4, 185–186]. Рядові Р. Прерадовича та І. Шевича жили спочатку в землянках. С. Пишчевич згадує, що ніхто не був обізнаний зі столярною справою, не мали уявлення і про будівництво житла. Тому сербські офіцери для влаштування власного господарства використовували працю наймитів.

Відмінність клімату та різні географічні умови позначилися на характері господарства в Новій Сербії та Слов'яносербії. Також існувала значна різниця між господарством рядових сербів і офіцерства.

Традиційним для сербів було розведення коней. Це зумовлювалося тим, що вони здавна несли військову службу, і самостійно забезпечували себе кіньми. З іншими видами тваринництва вони майже не були знайомі. У 1752 р. сербські офіцери – секунд-майор Дмитро Перич і капітан Петро Текелі відряджались у Трансильванію, щоб купити коней для двору імператриці Єлизавети Петрівни [8, 53].

Заняття тваринництвом, а також особисті потреби мали забезпечувати земельні наділи, які отримали колоністи: на капітана 100 десятин, на поручника 80, підпоручика 70, прапорщика 50, рядові

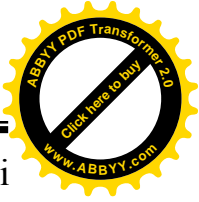
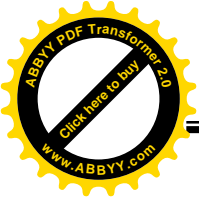
отримували від 10 до 15 десятин землі. З цього приводу один з переселенців писав на батьківщину до Воєводини: «Вести торгівлю і худобу розводити дозволяється, а орати хто скільки зможе» [1, 132].

Більшість рядових жили за рахунок спільних припасів роти. Разом повинні були заготовляти сіно, хліб, частина яких направлялась і в розпорядження полкових канцелярій для потреб полку. Військове командування сербських поселень жило досить заможнo. За відомостями Слов'яносербської комісії у 1757 р. в генерал-майора І. Шевича налічувалось 170 коней, тоді як гусари їх не мали. У цьому ж документі також йдеться про купівлю у прем'єр-майора Серезлія з Хорватового гусарського полку будинку в Новоархангельську для Брацлавської прикордонної комісії. В купчій дається детальний опис будинку Серезлія. Будинок покритий гонтом, цегляний фундамент, груби викладені кахлями; окремо зведено покої для челяді, погріб, сарай і стайня. Всі будівлі також покриті гонтом [1, 138–139].

У своїх мемуарах декабрист О. Гангеблов, який особисто був знайомий з деякими родинами переселенців, так описує життя сербів – вихідців з Австрії. Він, зокрема, зазначає, що в молодшого брата генерал-поручника Петра Текелі Лазара було приблизно п'ять-шість тисяч десятин землі. Лазар Текелі проживав у дерев'яному будинку, який називався «палацом», мав безліч прислуги, в маєтку було заведено напіввійськовий режим. Також господар мав карету з трьома парами коней в угорській упряжі, кучера і два гайдуки, що стояли позаду карети, одягнуті в мундири. Хоча, в порівнянні з іншими місцевими поміщиками, Лазар Текелі вважався небагатим [3, 231].

Такими сербські господарства стали лише наприкінці XVIII ст. У 50–60-х рр. йшло лише влаштування господарств сербських поселенців. Проте вже у 1758 р. генерал-майор І. Шевич мав будинок, млин, 20 табунів коней, 1365 голів рогатої худоби; секунд-майор Г. Філіпович з його полку – будинок, слободу, 15 коней, 20 голів рогатої худоби [2, 132].

Організатори переселення сербів були досить заможними людьми. Так зокрема на хуторі І. Хорвата були скакуни, привезені з Австрії, вартість яких на той час доходила до 150 рублів. Його хутір був об'єктом постійних нападів, що чинили гайдамаки. Хорват декілька разів звертався на Січ за допомогою про повернення коней, викрадених гайдамаками [1, 138]. За спогадами С. Пишчевича, І. Хорват мав достатньо грошей для будівництва монастиря в Новій Сербії. Також у нього був гарний дерев'яний будинок, флігелі для челяді, надвірні будови з стайнею більш ніж на 50 коней. Його садиба була оточена липовими алеями з великим садом [4, 302].

Швидко розбудувати власне господарство могли лише сербські офіцери, за рахунок жалування за службу. Також вони використовували примусову працю місцевого населення, а за правління Катерини II отримували за чини цілі села з кріпосними. Так сербські офіцери стали поступово інтегруватись до прошарку російського дворянства [2, 133].

Поступово в сербських поселеннях починали розвиватись промисли. Але вони також потрапили під контроль і розпорядження вищого офіцерства. Так, у 1755 р. Сенат дозволив у Новій Сербії та Слов'яносербії винокуріння та оптовий продаж горілки всім жителям, а роздрібна торгівля віддавалась на відкуп та обкладалась податками. І. Хорват, як полковник гусарського полку, отримав право збирати частину прибутків із шинків, розташованих у Новомиргороді. Проте у Слов'яносербії податки від продажу горілочаних виробів мали йти на потреби полків І. Шевича та Р. Прерадовича [7, 52].

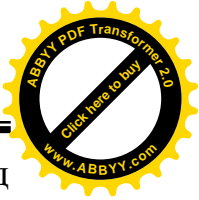
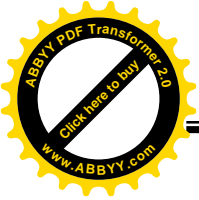
У Слов'яносербії важливу роль відігравало видобування солі. Соляні промисли базувались тут на традиціях солеваріння в Бахмуті і Торі [7, 53].

Із зростанням поселень виникає потреба в будівельних матеріалах. Тому з'являються цегельні «заводи». С. Пищевич згадує, що за часів І. Хорвата в Чутівському лісі існував скляний «завод» [4, 320]. На початку XIX ст. в Єлисаветграді нараховувалось 5 цегельних, 7 шкіряних, 12 салотопних, 4 мильних, 3 свічкових і 1 пивоварний «заводи». Сербські поселенці будували млини: вітряні, водяні і земляні [7, 54].

Крім землеробства та скотарства серби також займались допоміжними галузями господарства – рибальством та бджільництвом. В одному з донесень до коменданта фортеці Святої Єлисавети згадується про існування великих пасік в Чорному лісі поблизу п'ятнадцятої роти [7, 55].

Особливі привілеї сербські вихідці отримали в торгівлі. Ще в іменному указі від 11 січня 1752 р. про заснування Нової Сербії дозволялось вести внутрішню і прикордонну торгівлю з Кримом, Молдавією і Польщею, а товари, які будуть ввозитись до Росії чи інші регіони України, обкладались митом. На Нову Сербію поширювався обіг російської монети, і від мита звільнялись товари, що йшли з Гетьманщини і Слобожанщини, які були необхідні для впорядкування господарства сербів [7, 56].

Одним з найбільш прибуткових промислів була торгівля худобою. Її скуповували в селян і відганяли до Польщі. У Новій Сербії попитом користувались тканини, вироби з металу, посуд, льон [9, 286]. З Польщі заборонялось ввозити горілку, оскільки місцеве населення отримало право вільного винокуріння.

Розвиток торгівлі в Слов'яносербії регламентувався указом від 25 липня 1755 р. Для ведення зовнішньої торгівлі було організовано головну митницю в Бахмуті, а також у Луганській станиці. Російський уряд не був зацікавлений у розвитку зовнішньої торгівлі в Слов'яносербії. Це військове поселення знаходилося неподалік кордонів Російської імперії, і уряд намагався не допустити безмитного ввозу іноземних товарів у країну через Слов'яносербію.

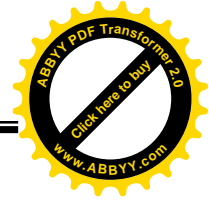
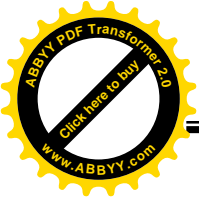
В сербських поселеннях активно розвивалось лихварство. Позики брали, головним чином, під проценти церковних грошей. До послуг лихварів звертались дві категорії сербських поселенців – купці і сербські офіцери [7, 57].

Вихідці з Сербії брали активну участь у розвитку торгівлі і ремесел у Наддніпрянській Україні. Це було зумовлено тією обставиною, що на території України проходили найважливіші торгівельні шляхи того часу, які зв'язували Російську імперію з Балканами. Головний торгівельний шлях вів до Києва. Він проходив по Правобережжю, через Васильківську митницю, потім через Київ до Ніжина та інші міста Лівобережної та Слобідської України, а далі на Путивль і Москву [10, 54].

У XVIII ст. Ніжин перетворюється на важливий центр торгівлі Російської імперії з іноземними країнами. В Ніжині перебувало багато іноземного купецтва, особливо греків, які мали південнослов'янські прізвища. Зокрема у джерелах Ніжинського грецького магістрату зустрічаємо представників південнослов'янських народів. Так, в документах згадується Іван Станевич, Іван Христов, Микола Дмитрієв, Іван Іванович, що свідчить про умовний характер назви «грек». На думку української дослідниці К. Колібанової, ця назва означала не національність, а, швидше, належність до православної церкви. До того ж, записатися греком було вигідно через додаткові пільги, які російський уряд надавав грецьким купцям [6, 34]. Тому в 1785 р. Сенат видав указ, яким заборонялося під виглядом греків записувати до грецького братства в Ніжині представників інших народів [5, 46].

Підсумовуючи вищенаведений матеріал, можна стверджувати, що сербські переселенці зробили значний внесок у процес господарського освоєння краю. Незважаючи на те, що основна виробнича діяльність перекладалась на плечі місцевого населення, Нова Сербія та Слов'яносербія поступово входили до загальноімперського виробничого процесу та розвитку торгівельних відносин, в тому числі і з іноземними країнами.

Джерела та література

1. Бажова А. П. Русско-югославские отношения во второй половине XVIII в. / А. П. Бажова. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
2. Беловинский Л. В. В Российской гусарской службе / Л. В. Беловинский // Вопросы истории. – 1989. – № 7. – С. 133–139.
3. Воспоминания декабриста А. Гангеблова. – М. : Типография отделения Русской словесности, 1888. – 240 с.
4. Известия о нахождении Симеона Степановича Пищевича 1731. – М. : Типография «Вестника Европы», 1884. – 561 с.
5. Кокрыла П. С. Торговые связи молдавских купцов с городом Нежином в середине XVIII в. / П. С. Кокрыла // Россия и Юго-Восточная Европа: Сборник статей / Под ред. В. В. Мещерюка. – Кишинев : Штиинца, 1984. – С. 45–49.
6. Колібанова К. В. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1983. – 126 с.
7. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. М. Посунько. – Запоріжжя : Тандем, 1998. – 79 с.
8. Тищенко М. Форпости, митниці та кордони на пограниччі, в зв'язку з зовнішню торгівлю України в XVIII ст. / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. – К. : Видавництво ВУАН, 1931. – Т. 4. – С. 37–107.
9. Шамрай С. До історії дослідження Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветщина) / С. Шамрай // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 24. – С. 207–302.
10. Шевченко Ф. П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами в XVII–XVIII ст. / Ф. П. Шевченко // Історичні дослідження. Серія Вітчизняна історія. – К. : Наукова думка, 1982. – Вип. 11. – С. 42–54.
11. Шишмарев В. Ф. Романские поселения на юге России / В. Ф. Шишмарев. – Л. : Наука, 1975. – 245 с.

Кобець А. П. Господарська діяльність сербських переселенців на землях південної України у XVIII – на початку XIX ст.

У статті аналізується господарська діяльність сербських переселенців на землях південної України у XVIII – на початку XIX ст., їх економічним взаємозв'язках з місцевим населенням.

Ключові слова: господарська діяльність, сербські переселенці, Нова Сербія, Слов'яносербія.

Кобець А. П. Хозяйственная деятельность сербских переселенцев на землях южной Украины в XVIII – в начале XIX в.

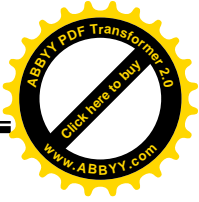
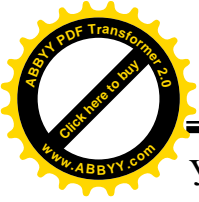
В статье анализируется хозяйственная деятельность сербских переселенцев на землях южной Украины в XVIII – в начале XIX в., их экономических взаимосвязях с местным населением.

Ключевые слова: хозяйственная деятельность, сербские переселенцы, Новая Сербия, Словяносербия.

Kobets A. P. Economic activity of the Serbian migrants on earths of South Ukraine in XVIII – at the beginning of XIX c.

In the article economic activity of the Serbian migrants is analysed on earths of South Ukraine in XVIII – at the beginning of XIX c., their economic intercommunications with local population.

Key words: economic activity, Serbian migrants, New Serbia, Slovyanoserbiya.

Кучер М. О.

БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У 1861–1920 РР.

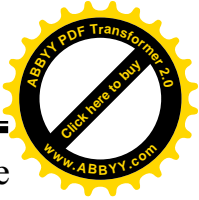
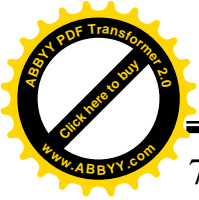
Історичні передумови колонізації південних земель слов'янськими народами, у тому числі й болгарами досліджувались такими істориками, як І. А. Анцупов [1], Н. С. Державін [2], В. Б. Євтух [3], В. Мільчев [4], В. В. Павленко [5], І. С. Пачев [6; 7; 8; 9], В. П. Трощинський [3], В. В. Турков [11; 12; 13], Ф. Г. Турченко [14], Е. Хаджинніколова [15]. У своїх працях вони розглядали економічне і правове становище болгар. В окремих статтях та монографіях були розглянуті причини болгарської колонізації на південні землі, були визначені місця заселення, соціальний склад переселенців. Незважаючи на те, що комплексно до вивчення цього питання ніхто не підходив, праці перерахованих вище авторів стали певною базою для подальшого наукового вивчення цієї проблематики.

Виходячи з цього головною метою статті є комплексне дослідження болгар у всіх аспектах їхнього життя.

Болгари, які проживають у сучасній Україні, в основній масі це нащадки болгарських колоністів, які переселилися в Україну в XVIII–XIX ст. і заснували тут свої колонії. Перші болгари з'явилися на території України ще в далекому 1724 році [3, 25]. Російський уряд направляв їх селитися на пустуючі землі Південної України. Болгари засновували там свої колонії, займалися сільським господарством та торгівлею. Група болгарських колоній була заснована в північно-західній частині Приазовського регіону. Ця територія у XIX ст. входила в Бердянський та Мелітопольський повіти Таврійської губернії, що знаходилися на території сучасної Запорізької області [5, 9].

Переселення болгар до Приазов'я відбувалось у досить стислі терміни з 1861 по 1863 роки. Болгарське переселенська хвиля мала два потоки, які збігалися у часі. Перший потік походив з Бессарабії, а другий з тієї території Болгарії, що входила до складу Віденського пашалику Османської імперії [7, 85]. Необхідно зазначити, що основну роль у формуванні болгарських сіл у Північному Приазов'ї, відіграли вихідці із колоній, що знаходилися на території Бессарабії.

Передумови цього переселення були пов'язані з масовою еміграцією татар до Туреччини. У 1850–1860 роках, коли перестало існувати

784 татарських села, кількість емігрантів сягнула до 150 тисяч осіб [117]. Це дало змогу заселення земель даного регіону переселенцями із-за кордону.

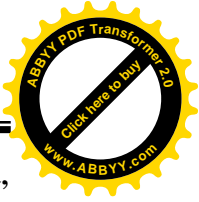
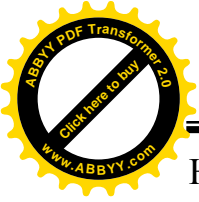
Однією з причин переселення до Північного Приазов'я болгарських колоністів із відмежованої до Молдавського князівства частини Бессарабії став конфлікт болгарських колоністів з молдавським урядом. В основі його лежали наслідки Кримської війни. Відомо, що за Паризьким трактатом 1856 року Росія втратила три південних уїзди Бессарабії, які згідно зі статтею 21 Паризького трактату приєднувалися «Княжеству Молдавскому под верховною властью Блистательной Порты» [9, 29].

Умови цього договору торкнулися і болгар, тому, що за межами Росії опинилось 40 колоній з населенням 22365 чоловік та земельним фондом 270 тисяч десятин [1, 51].

Необхідно відзначити, що молдавський уряд почав проводити дискримінаційну політику по відношенню до болгар. У 1860 році були підвищені податки, почала впроваджуватися румунізація [15, 46]. Особливо непокоїли болгар наміри молдавського уряду ввести рекрутську повинність. Масові виступи болгар проти тієї повинності призвели до того, що в колонії були введені молдавські війська, які їх розігнали з 7 по 10 листопада 1860 року [11, 85]. Ці дії привели до початку масового переселення болгар у Російську імперію.

У свою чергу, російські правлячі кола всяким чином заохочували переселення болгар, пропонуючи їм для заселення землі Північного Приазов'я. 26 грудня 1860 року Олександр II дав згоду на переселення болгарських сімей. На кожен сім'ю була визначена матеріальна допомога у сумі 125 крб. [12, 96].

Варто зазначити, що при підготовці та проведенні переселення болгарським колоністам прийшлося зіткнутися з протидіями з боку владних структур Молдавського князівства. Так переселенцям не видавали паспорти, заборонили продавати нерухоме майно, вимагали заплатити всі податки на три роки вперед. В цих умовах переселенський рух розпочався лише у серпні – вересні 1861 року [8, 45]. Перші переселенці пересувалися з кордону через Одесу й Миколаїв до Мелітопольського та Бердянського повітів [5, 36]. У 1861–1862 роках болгарами-колоністами в Приазов'ї були засновані такі колонії: в Бердянському повіті – Софіївка, Андрівка, Полоузовка, Трояни, Другомиколаївка, Преслав, Інзовка, Банівка, Діановка, Маріїно, Романівка, В'ячеславка, Зеленівка, Радолівка, Гюнівка, Мануйлівка, Цареводарівка, Строганівка, Ганнівка, Петрівка, Першомиколаївка, Райнівка, Богданівка, Степанівка, Федорівка, Персівка, Гирсовка, Варварівка, Михайлівка,

Надеждино, Єсенівка. В Мелітопольському повіті – Олександрівка, Дмитрієвка, Болград, Волканешти [6, 9].

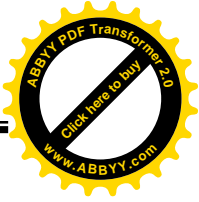
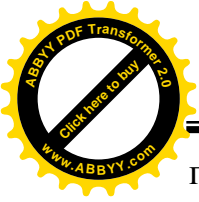
Другим потоком у болгарській переселенській хвилі були переселенці-віденці. Вони заснували в Приазов'ї всього дві колонії – Терновку у Мелітопільському та Царицене в Бердянському повітах [7, 87]. До 1863 року до Північного Приазов'я було переселено 23 тисячі болгар-колоністів [12, с.100].

На початку ХХ ст. нащадки болгарських колоністів мешкали у 35 селищах на території Мелітопольського та Бердянського повітів Таврійської губернії.

Необхідно наголосити, що переселенці були добре забезпечені земельними ділянками. По особистому розпорядженню міністра державного майна М. М. Муравйова бессарабським болгарам було виділено для господарських потреб по 50 десятин землі на сім'ю [13, 269].

Російський уряд також дозволив болгарам займатися виробництвом та торгівлею вином та пивом. У період сильної посухи 1862–1863 років держава виділила болгарам 27 тисяч рублів на придбання продовольства [13, 270].

Соціальний склад населення приазовських сіл був неоднорідний, мало місце соціальне розшарування. До 1917 року в середовищі болгар 45% становили так звані куркульські господарства, 35% – середняцькі й лише 20% – господарств належало малоземельним селянам або батракам [4, 120]. Соціальне розшарування супроводжувалося розвитком підприємництва серед заможних господарств і застосування ними найманої праці не тільки за допомогою сторонніх робітників, але й своїх односельців-болгар. До 1917 року спостерігалось зростання приватного землеволодіння. Земля була предметом куплі-продажу. Мало місце поширення оренди, серед форм якої переважала грошова [5, 38]. Основним заняттям було сільське господарство, розвитку якого сприяли природно-кліматичні умови і достатня забезпеченість землею. У структурі господарства болгарського населення переважало тваринництво, але з початку ХХ ст. пануючий стан зайняло хліборобство. Але тваринництво разом з виноградарством та городництвом зберегло помітне значення, хоча й відійшло на другий план. За рівнем розвитку продуктивних сил болгарські села займали проміжне положення між українським, російськими та німецькими селами. Відомий російський дослідник М. С. Державін відзначав вагомий вплив господарств сусідніх німецьких поселенців на болгар, коли останні стали використовувати нові землеробські знаряддя,

покращені породи коней, будувати кам'яні будинки [2, 3].

Значну роль у розвитку сільського господарства відігравав такий фактор, як забезпеченість робочою худобою та реманентом. Кожна болгарська сім'я середнього достатку мала дві пари волів, але відсоток волів у болгар постійно зменшувався, бо їх замінили на коней. За даними сільськогосподарського перепису 1917 року в селі Інзовка Преславської волості Бердянського повіту в одному господарстві було одинадцять коней. В середньому болгарське господарство мало по 3 – 5 корови, 30 – 100 овець, 2–3 свині [6, 43].

Важливим компонентом у господарській діяльності приазовських болгар було забезпечення її реманентом. Простим реманентом болгар були забезпечені добре, а от удосконаленого мали не всі. Склад реманенту в господарстві заможного болгарського господаря був такий: 1 однолемішній плуг, 1 букер, 1 молотилка, 3 сільськогосподарські повозки [6, 44].

В болгарських селах поступово розвивалася освіта. Болгарським громадам за допомогою повітових земств вдалося налагодити початкову освіту. Вже на початку ХХ ст. в семи болгарських селах функціонували земські училища. Для підготовки освітянських кадрів була організована Преславська вчительська семінарія. В цілому болгарські діти були повніше охоплені початковою освітою, ніж у цілому в краї [6, 53].

У середовищі приазовських болгар на початку ХХ ст. вже був помітний початок процесу етнічної асиміляції, хоча вони на той час ще зберігали свою самобутність. Загальна чисельність болгарського населення Північного Приазов'я становила за даними на 1914 рік 46330 осіб [6, 51].

Події Першої Світової війни вплинули на життя болгарського етносу Півдня України. Близько 30 тисяч болгар, у тому числі із сіл Північного Приазов'я були призвані і воювали у складі російської армії [14, 93].

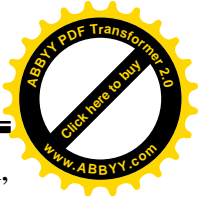
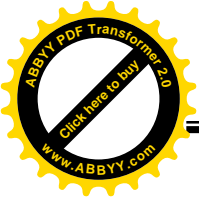
Але події революції, громадянської війни та послідуєчого встановлення радянської влади на Півдні України в 1920 році назавжди змінили становище болгар та уклад їхнього життя.

Отже, можна засвідчити, що болгарський етнос зробив значний внесок у господарське та культурне життя населення Північного Приазов'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Джерела та література

1. Анцупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812–1870) / И. А. Анцупов. – Кишинев : Штиинца, 1978. – 235 с.
2. Державин Н. С. Этнографическое развитие болгарских колоний в Бердянском уезде Таврической губернии / Н. С. Державин // Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества. – 1902. – № 2. – С. 2–7.

3. Етносоціальна структура українського суспільства : довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К. : Наукова думка, 2004 – 342 с.
4. Мільчев Володимир. Болгарські переселенці на півдні України 1724–1800 рр. / Володимир Мільчев. – Київ. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 2001. – 198 с.
5. Павленко В. В. Болгари в Україні / В. В. Павленко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 115–126.
6. Пачев І. С. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917 рр.): комплексне дослідження / І. С. Пачев. – Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 1996. – 168 с.
7. Пачев С. І. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861–1863) / С. І. Пачев. – Мелитополь : МГПУ, 2007. – 88 с.
8. Пачев С. Колонии видинских переселенцев в Таври в 60–70-е гг. XIX в. / С. Пачев // Българите в Северното Проичерноморие. Изследования и материали [Ред. кол. : А. Дерменджиев, С. Дерменджиева, П. Павлов]. – Одесса – Велико Търново : Издательство «Фабер», 2009. – Т. 10. – С. 85–93.
9. Пачев С. Сведения о переселении болгар из Бессарабии в Приазовье в частной переписке Н. Х. Палаузова / С. Пачев // Одеська болгаристика. Науковий щорічник. – 2007–2008. – № 5–6. – С. 45–47.
10. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. – М. : Госиздат, 1952. – 464 с.
11. Турков В. В. «Болградський конфлікт» между Россией и Дунайскими княжествами и его разрешение / В. В. Турков // Висвітлення історії національних меншин в курсах історії України та Росії. Матеріали круглого столу. 07. 02. 2006 р. / Відп. ред. В. М. Духопельников. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – С. 82–89.
12. Турков В. В. Деятельность российской дипломатии по переселению бессарабских болгар на южноукраинские земли (конец 50-х – начало 60-х гг. XIX века) / В. В. Турков // Болгарский ежегодник / Гл. ред. В. И. Кадеев. – Т. II. – С. 92–101.
13. Турков В. В. Хозяйственное обустройство бессарабских болгар в Приазовье (60-е – начало 70-х годов XIX ст.) / В. В. Турков // Дриновський збірник / Гол. ред. С. Ю. Страшнюк. – Т. III. – С. 268–275.
14. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
15. Хаджиниколова Е. Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию в 1860–1861 гг. / Е. Хаджиниколова // Bulgarian Historical Review. – 1986. – № 3. – С. 40–49.

Кучер М. О. Болгарське населення Північного Приазов'я у 1861–1920 рр.

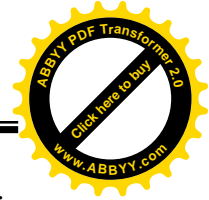
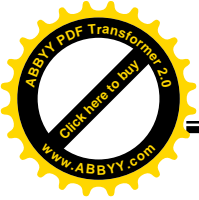
У статті розглянуто життя болгарського народу в Північному Приазов'ї у 1861–1920 рр. Охарактеризовано масове переселення болгарського народу та основні заняття болгар. Розглянуто розвиток освіти болгарського народу.

Ключові слова: болгарський народ, Північне Приазов'я, переселення, освіта болгарського народу.

Кучер М. О. Болгарское население Северного Приазовья в 1861–1920 гг.

В статье рассмотрена жизнь болгарского народа в Северном Приазовье в 1861–1920 гг. Охарактеризовано массовое переселение болгарского народа и основные занятия болгар. Рассмотрено развитие образования болгарского народа.

Ключевые слова: болгарский народ, Северное Приазовье, переселение, образование болгарского народа.

Kucher M. O. the Bulgarian population of North Priazovia in 1861–1920.

In the article life of the Bulgarian people is considered in North Priazovia in 1861–1920. Mass migration of the Bulgarian people and basic employments of Bulgarians are described. Development of formation of the Bulgarian people is considered

Key words: *the Bulgarian people, North Priazovia, migration, formation of the Bulgarian people.*

УДК 94:355.425(477.52)

Малик Ю. О.

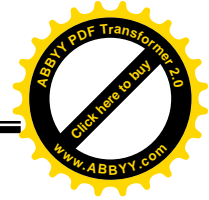
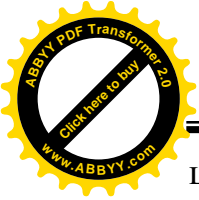
СМЕРТЬ С. В. РУДНЕВА: В ПОШУКАХ ІСТИНИ

Останнім часом у пресі з'являється чимало публікацій, які розповідають про маловідомі, або і взагалі незнані до того сторінки життя і діяльності окремих видатних особистостей нашої доби. На сьогоднішній день вже багато сказано та написано про партизанський рух у часи Великої Вітчизняної війни. Та більшість з цього має застарілий підхід до трактування основних історичних фактів та подій. Це стосується і легендарного комісара партизанського з'єднання, Героя Радянського Союзу Семена Васильовича Руднева.

Про часи партизанського руху написано багато. Історіографічна спадщина увібрала у себе десятки монографій, брошур, нарисів, статей, присвячених найрізноманітнішим аспектам вітчизняної історії. Сама постать Семена Васильовича Руднева привертала увагу багатьох дослідників, та більшість із них з року в рік переписують одне і те ж про його діяльність керуючись застарілими стереотипами.

Питання щодо розкриття «білих плям» у вітчизняній історії досить актуальне у наш час. Саме тому, вивчення історичних джерел, що стосуються партизанського з'єднання, є одним із важливих питань сучасної історичної науки.

В російській та українській історіографії питання щодо останніх хвилин життя партизанського комісара та причин його смерті остаточно не вирішено. Дискусія щодо загибелі у нерівнім бою, чи вбивство за вказівкою НКВС продовжує існувати. Найбільший внесок у розробку цих проблем був зроблений П. Брайком, В. Воробей та В. Савченком. У їх працях проаналізовані свідчення очевидців, та співставлені з офіційною версією радянського керівництва. Хоча в їх працях відсутній історичний аналіз джерел, не розкрито внутрішньополітичний конфлікт, який панував у з'єднанні. Отже, подальше вивчення і переосмислення

цієї проблеми зберігає свою актуальність.

До джерельної бази даного питання варто віднести звіти Ковпака Строкачу, що вказують на напружені взаємовідносини між УШПР та командним складом Сумського партизанського з'єднання, а також листи І. Сиромолотного до Т. Строкача, які вказують на неформальні стосунки (практично всі листи підписані «Будь здоров, целую», чого не прослідковується у жодному іншому листуванні на офіційному рівні). Протокол партбюро про висловлювання І. Сиромолотного по відношенню до комісара, який документально засвідчує факт ворожнечі з С. В. Рудневим і надзвичайно напружені стосунки в з'єднанні; щоденник С. В. Руднева, листи комісара, начальника УШПР Т. Строкача, радіограми «Кармен», «Корнева», «Загорського», які містять значний аналітичний матеріал про діяльність партизанського з'єднання, а також про внутрішній конфлікт між комісаром та С. А. Ковпаком і І. К.Сиромолотним.

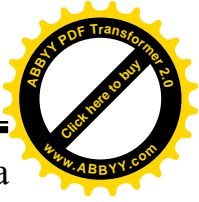
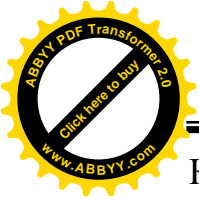
Мета статті – охарактеризувати основні події, що пов'язані із причиною смерті С. В. Руднева – комісара партизанського з'єднання ім. С. А. Ковпака.

Основні дискусії розпочалися з публікацією статті Героя Радянського Союзу П. Е. Брайка «В августі сорок третього... ». В ній автор виступив проти офіційної – зі своєю версією смерті С. В. Руднева, яка проголошувала, що комісар помер при нез'ясованих обставинах 4 серпня 1943 року в Карпатах. Згідно з версією П. Е. Брайко, вбивство С. В. Руднева здійснила радистка Аня Туркіна (Лаврухіна) за завданням представників ЦК КП(б)У і УШПР [1, 2].

Відразу після опублікування цієї статті у пресі розпочалися справжні дебати. Особливе невдоволення висловлювали колишні ветерани, які вважали, що ця стаття «поливає брудом» чесне ім'я Семена Васильовича. Проте в П. Брайко було й досить багато прибічників, які інтенсивно продовжували його думку у своїх дослідженнях та публікаціях.

Більшість версій опонентів до офіційної версії не мають на своє підтвердження ряду джерельних даних. Тому, що більшість із них були або й залишаються засекреченими, або й просто «зникли».

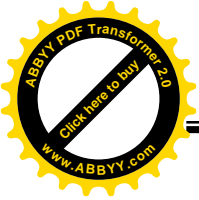
Першим і головним джерелом версії про те, що С. Руднев не загинув у ході воєнних дій, а був вбитий за вказівкою служб НКВС, називають зізнання П. П. Вершигори, зроблене ним у 1955 році. Вершигора, згідно з твердженням Брайко, заявив тоді буквально наступне: «Да будет тебе известно, тезка, наш комиссар, погиб не в бою, как об этом гласит официальная партийная версия, а его убила по приказу представителя ЦК

Компартии Украины Ивана Сыромолотного моя радистка Анюта. Она сама мне доложила об этом после выполнения теракта» [2, 3]. Вершигора був впевнений, що Рудневу не могли пробачити того, що він своїми діями спростував всі наклепи, що зводилися на нього в 1938 р. («Карна справа № 11954» про звинувачення полкового комісара як «учасника правотроцькистської організації, що проводив диверсійну діяльність», хоча й був виправданий після тривалого слідства). А при веденні вдалої політики в партизанському русі виріс у велику фігуру. «Ведь он многое мог рассказать о преступлениях бериевцев. Вот они и решили его убрать. А организовать тайное политическое убийство поручили Сыромолотному, который числился у них в «должниках»: он дезертировал из Николаева, где должен был возглавить подполье» [2, 3]. Саме тому, Сиромолотний був направлений у загін Ковпака, щоб виконати своє доручення. Але, оскільки, він був боягузом, то це доручення передав радистці Анні. Проте ці слова були спростовані його сином – В. П. Вершигорою.

Інший вагомий факт даної справи – лист партизана П. І. Юрока, який був адресований П. Е. Брайко у 1972 році. В листі йшлося, що він являється єдиною особою у з'єднанні, який знає все про останні хвилини життя комісара. І що в ті останні рокові хвилини поруч із комісаром була «одна наша радистка, имя которой начинается на букву «А». Такой радисткой в нашем соединении была только одна девушка – радистка Вершигоры Аня – маленькая (тогда Анна Лаврухина, а по мужу – Туркина)». Але перевірити цей лист немає змоги жоден історик, адже його вже не існує. За висловом П. Е. Брайко, «его у меня викрали, после одной моей неосторожной фразы» [2, 3].

На підтвердження усної сповіді П. Вершигори, Брайко приводить письмове свідчення: «В 1946 году решением правительства Украины была снаряжена экспедиция в горы. Участвовали в этой экспедиции Панин, Базыма (председатель парткомиссии и начштаба соединения. – П. Б.) и я. На горе Дил и в урочище Дилок мы нашли могилы погибших в дялятинском бою... По фотографии гуцулы указали, где был захоронен еще не старый красивый человек с черными усами. Разрыв эту могилу, мы узнали череп с черными усами. Это он! – хотелось крикнуть мне, лишь только я увидел пулевые пробоины в высочной части черепа...» [2, 3]. Саме цей факт, що Вершигора побачив «пулевые пробоины в высочной части черепа», говорить, що версія із самогубством, яке ніби вчинив із собою Руднев являється помилковою, оскільки, «ни один человек не способен дважды выстрелить в свой висок».

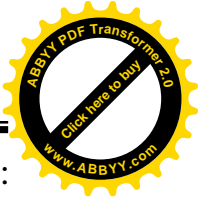
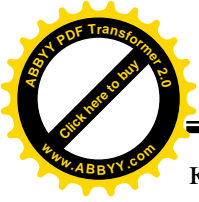
Ще одним свідченням на користь версії про сплановане вбивство комісара являється лист партизана М. Я. Ігнатенко від 11.08.1990 року, де говорилося, що в 1947 році П. П. Вершигора в присутності партизан М. Я. Ігнатенко і А. В. Кур'ято повідомив, що Руднева вбила А. Туркіна за вказівкою Сиромолотного І. К.

Важливим аргументом також являються щоденникові записи журналістки О. С. Каліненко (дружина П. Е. Брайко). В них повідомляється, що сину С. В. Руднева Юрію і його дружині Домініці Данилівні було відомо від П. П. Вершигори про вбивство комісара А. Туркіною. У цих записах міститься також свідчення М. Бакуменко про роль А. Туркіної в смерті С. В. Руднева. Необхідно відмітити, що М. Бакуменко на судовому процесі відкидав свою причетність до подібних показань.

Одним із найвагоміших аргументів на підтвердження вбивства комісара являються доведення ще одного відомого журналіста – В. Воробей. Воно ґрунтується на тому, що сина Семена Васильовича – Радія, вбили так само, як і батька (пострілом у бедро розривною кулею). Суть справи в тому, що після смерті батька, Радій перебував у роті Ковпака і Базими, а при виході із Карпат він опинився у групі із тринадцятої роти, яка була очолена Бережним, і яка під час виходу була відрізана від Ковпака. При цьому вся група вціліла і лише один Радік, напівроздягнений і ледве живий, поранений в бедро розривною кулею, залишився лежати в лозах. Група поверталася на його пошуки, але не знайшла. Радія після майже добового стікання кров'ю знайшли гуцули і відправили до родини Кіфяка. Радік жив ще два тижня, більшу частину із них – при свідомості. За ним доглядала вчителька Анна Михайлівна Кислиця, а також Григорій Нікіфорчук і Василій Кіфяк – комсомольці із підпілля, господар Олексій Яковича Кіфяк. Радік помер від гангрені. Григорій і Василій пішли із армією-визволителів добивати гітлерівців в сорок четвертому і обоє незабаром померли. Анну Кислицю в сорок п'ятому вбили бандити. А в 1948 «чорний ворон» радянського НКВС забрав назавжди Олексія Яковича Кіфяка, а також усіх його семерих дітей від одинадцяти до вісімнадцяти років [3, 6]. Тобто даний факт виступає в черговий раз вагомим підтвердженням того, що Семена Васильовича Руднева дійсно вбили за вказівкою служби НКВС, а всі докази свого злочину вони просто знищили.

Більшість дослідників не могли встановити істинну причину вбивства комісара, тому часто висловлювали різноманітні версії щодо того, що послугувало найвагомішим фактом за який Рудневу пробачити

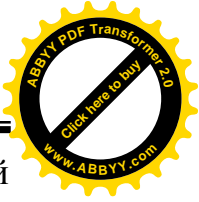
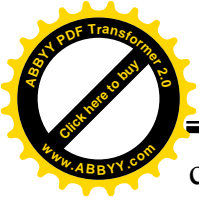

керівництво НКВС не могло. Так, зокрема, С. Чекалюк наголошує: «Вступивши на західноукраїнські землі, охоплені всенародним повстанським рухом, С. Руднєв зрозумів, що без порозуміння і співпраці з Українською Повстанською Армією ковпаківський рейд приречений. Задля досягнення домовленості про спільні дії проти німецько-фашистських окупантів і взаємодопомоги, С. Руднєв неодноразово зустрічався з проводом УПА. Про свої контакти з командуванням УПА і проведені спільні з УПА дії проти німецько-фашистських окупантів, С. Руднєв доповів Ковпаку, а той – у Москву. Звідти прийшов категоричний наказ заборонити будь-які контакти з УПА і нещадно знищувати українських повстанців як німецько-фашистських посіпак. Окремою радіограмою радистка отримала наказ убити Руднєва... » [11, 4]. Проте це твердження являється одним із недоведених на даний момент. Оскільки, за джерельними даними, то начальник штабу майор Базима видав наказ усім командирам батальйону «При зустрічах с націоналістами и местами их дислокации ни в коем случае их не трогать. Высылать парламентаров и через них разъяснять нашу политику относительно националистов. Им объяснить, что мы никого не будем трогать, здесь мы остаемся весьма непродолжительное время и отсюда уйдем. В качестве парламентаров направлять украинцев. О всех столкновениях с националистами немедленно информировать штаб соединения» [9, 7]. Наведений факт свідчить на користь того, що не лише один С. В. Руднєв вважав за правильний вибір не протистояти оунівцям. Тому, вважати, що лояльне ставлення до націоналістів могло стати основною причиною для його ліквідації не доводиться, оскільки воно не має наукового підґрунтя.

Крім даних фактів ми користуємося низкою документальних свідчень, які підтверджують напружений внутрішній конфлікт у з'єднанні С. А. Ковпака, що пов'язані із ім'ям С. В. Руднєва. Одним із найвагоміших конфліктів, які виникли у з'єднанні Ковпака щодо С. В. Руднєва були пов'язані із головою ЦК КП(б)У І. Сиромолотним.

І. Сиромолотний неодноразово негативно висловлювався на адресу комісара, навіть пропонував не лише зняти того з посади, але й взагалі знищити, оскільки він ніби являвся «ворогом народу». Так, Я. І. Мазуренко під час слідства над І. К. Сиромолотним, розповідав, що 4 квітня під час руху загону до переправи через р. Прип'ять І. К. Сиромолотний заявив наступне: «Яков, чего вы терпите эту сволочь, комиссара С. В. Руднєва, это враг народа, его надо убрать» [5, 284].

Також у підтвердження напружених стосунків виступають і

свідчення Ковальова Івана Федоровича (політрука розвід роти), який буквально заявив таке: «5 апреля в компании по выпивке присутствовал бригадный комиссар т. И. К. Сыромолотный, и когда он был уже охмелевшим, сообщил мне строго по секрету следующее, вот его слова: «Хорошие у вас в отряде люди, а вот комиссар ваш Руднев – враг. В мирное время он сидел в тюрьме, надо было бы его убрать совсем. Он в отряде нажил и завоевал легкую славу за счет дел боевых ребят. Командир у вас Ковпак – это золото, а комиссар враг, был врагом и остался» [5, 284].

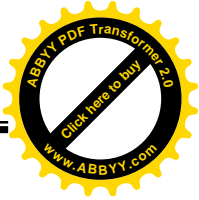
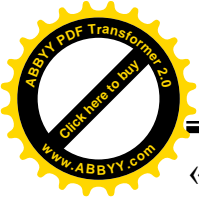
І. Сиромолотний сам факт ворожнечі із Рудневим не приховував, але свідчення Я. І. Мазуренко він відхилив, посилаючись на те, що такого говорити він не міг будучи у тверезому стані. Щодо висловлювань Ковальова, то Сиромолотний особливих зауважень не висловлював, так, як дійсно сам підтвердив той факт, що напередодні сильно полаївся із комісаром Рудневим, що той обізвав його дурнем в присутності сторонніх осіб, а він, у свою чергу, теж наговорив йому усього. «Его поведением по отношению ко мне я был сильно огорчен, поэтому, будучи пьян, при ступении красок я мог сказать то, о чём рассказал здесь т. Ковалёв» [6, 285].

Після цього конфлікту Сиромолотний був відправлений із з'єднання, а свою поведінку пояснив, як заздрість по відношенню до комісара, оскільки прагнув зайняти його місце. Дійсні мотиви подібних висловлювань І. К. Сиромолотного не встановлені.

Так, найяскравішою конфліктною ситуацією було наростання напруженості між С. А. Ковпаком та С. В. Рудневим, зокрема, витяг із щоденника комісара: «Ковпак по-прежнему равнодушен не только к полевым и лесным условиям борьбы с противником, а в горах он совсем профан, но как он любит повторять чужие мысли и страшно глуп и хитер, как хохол, он знает, что ему есть на кого опереться, поэтому он пьет, ходит к бабе, такой же дуре, как и сам, спать, а когда приходится круто, то немедленно обращается к Х** (Руднев сам о себе), который всю ночь мечется по колонне и на всякие изменения немедленно реагирует» [4, 187].

Про те, що Ковпак дійсно пив багато свідчить і низка радіограм, зокрема: «Коваля [т. е. Ковпака – авт.] все боятся как огня – потому что как выпьет, так может кого угодно отхлестать плёткой» [8, 204].

Навіть у той час, коли С. В. Руднев загинув і про це було повідомлено в УШПР, то, за свідченням Загорського, комісара навіть ніхто й не шукав «Ковпак не принимал мер потому, что поругался с ним и желал его гибели. 20 августа командир минеров Терехов сообщил, что Ковпак о Рудневе сказал «одним крохобором меньше». (Хоча в цій шифровці є примітка Т. Строкача :

«Клеветник «Загорський». Этого быть не может. 17. 09.43 г.» [7, 314].

Тому з кожним роком кількість осіб, які схильні до тієї думки, що С. В. Руднева вбили за вказівкою НКВС, невпинно зростає.

Більшість колишніх партизан ковпаківців засудили цю позицію. Їхні доводи ґрунтуються на тому, що сучасне покоління прагне не дізнатися істину, а «облити брудом» справжніх героїв радянської доби, аби лише звинуватити радянське керівництво в цілій низці помилок. Прибічники ж радянської офіційної версії непохитно стоять на позиціях, що С. В. Руднев помер у нерівному бою із німецькими загарбниками. Всі версії про вбивство за вказівкою НКВС вони відкидають. Опоненти ж вказують на ті обставини, що пересічні вояки не могли знати усіх нюансів, які були пов'язані із ім'ям Семена Васильовича Руднева.

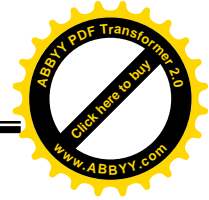
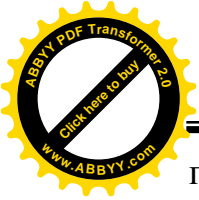
Відсутність прямих очевидців загибелі С. В. Руднева, а також те, що у з'єднанні постійно знаходились співробітники НКВС, які не залишали без уваги колишнього кандидата у «вороги народу», стало причиною версії про загибель комісара від рук агентів НКВС [2, 3].

Цілих два роки знадобилося Свердловському районному суду м. Москви для того, щоб розібратися в суті питання і винести вирок. Витяги із вироку говорять (справа № 2-113/92) «Сам автор П. Брайко не отрицает, что статья построена на предположениях и косвенных фактах. Версии не являются достоверными фактами и должны быть опровергнуты...».

Свідченнями М. Я. Ігнатенко про те, що зі слів П. Вершигори, йому стало відомо про причетність А. Туркіної до смерті комісара Руднева, суд не може покласти в основу свого рішення, оскільки він не є безпосереднім очевидцем, свідчення ніякими доказами не підкріплюються.

До того ж, ті особи чийми свідченнями користувалися журналісти та історики на підтвердження вбивства службою НКВС С. В. Руднева, часто відмовляються від своїх слів, які й так ґрунтувалися лише на простих фразах та домислах.

Одним із найяскравіших таких прикладів можуть слугувати вислови самого партизана П. І. Юрока, які перед своєю смертю були передані на зберігання до Делятинського історико-краєзнавчого музею. Ось деякі фрагменти із них: «Ко мне обратился комиссар и сказал по-отцовски: «Мы хоть на свете немного пожили, а ты еще молод. Пробирайся между кустами перебежками и выходи к своим» [5, 4]. Я так и сделал ... Больше о группе партизан, которые были с Рудневым, я не слышал и как погиб – не знаю. Выражаю мнение свое, что они стояли насмерть, не пропуская врага к месту выхода партизан». А дані його свідчення корінним чином

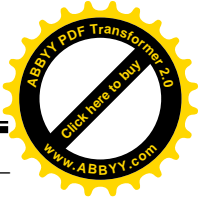
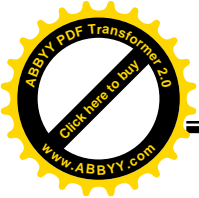
протирічать тому, що він написав у своєму листі П. Е. Брайко.

Іншими словами, суд провів услід за істориками «історично-джерельний аналіз» і результати все ж спираються на точні дані і говорять про смерть комісара в бою з фашистськими загарбниками від німецької кулі. Проте остаточна крапка у справі смерті Руднева не поставлена, оскільки, в даний час з'являється все більше документальних підтверджень напруженого становища, яке існувала у з'єднанні С. А. Ковпака і було пов'язане з ім'ям С. В. Руднева.

Отже, дискусії, які розпочалися в 1990 році, продовжуються і до цього часу. Кожна зі сторін намагається надати якомога більше доказів своєї правоти. Але не дивлячись на велику кількість публікацій питання про те, як загинув комісар Руднев, так і залишається нез'ясованим. Жодна зі сторін не може пред'явити стільки документальних підтверджень, щоб спростувати будь-які суперечки в цьому питанні.

Джерела та література

1. Бережной И. И звання героя недостойн [Текст] / И. И. Бережной // Ленинский путь. – 1990. – 28 июля. – С. 2.
2. Брайко П. Е. В августе сорок третьего... [Текст] / П. Е. Брайко // Правда. – 1990. – 13 апреля. – С. 3.
3. Воробей В. Раздумья о судьбе Комиссара [Текст] / В. Воробей // Путивльские ведомости. – 1995. – 29 июня; 6, 13, 20, 27 июля; 3 августа.
4. Из дневника комиссара Сумского партизанского соединения С. Руднева / Запись от 23 июля 1943 г. // Червоні партизани України, 1941–1944: маловивчені сторінки історії, документи й матеріали. – Київ. Український издательный союз. – 2006. – С. 187.
5. Комаров В. Неизвестные эпизоды из биографии легендарного комиссара С. В. Руднева [Текст] / В. Комаров, В. Савченко // Правда. – 1989. – 12 июля. – С. 4.
6. Протокол заседания партбюро Путивльского партизанского отряда Сумского соединения о высказываниях представителя ЦК КП(б)У И. Сыромолотного в отношении комиссара соединения С. Руднева // Червоні партизани України, 1941–1944: маловивчені сторінки історії, документи й матеріали. – К. : Украинский издательный союз. – 2006. – 430 с.
7. Радиogramма «Загорского» первому секретарю ЦК КП(б)У Н. Хрущёву и начальнику УШПД Т. Строкачу о гибели комиссара Сумского партизанского соединения С. Руднева. // Червоні партизани України, 1941–1944: маловивчені сторінки історії, документи й матеріали. – К. : Украинский издательный союз. – 2006. – 430 с.
8. Радиogramма «Кармен» начальнику УШПД Т. Строкачу о поведении командования Сумского партизанского соединения. // Червоні партизани України, 1941–1944: маловивчені сторінки історії, документи й матеріали. – К. : Украинский издательный союз, 2006. – 430 с.
9. Савченко В. Правда і кривда: До 95-річчя від дня народження С. В. Руднева [Текст] / В. Савченко // Сумська новина. – 1994. – 5, 12, 19, 26 лютого; 5, 12, 26 березня; 8 квітня; 7, 28 травня.
10. Смерть комісара Руднева : Крах версії // Ленінська правда. – 1991. – 16 серпня. – С. 5.

11. Чекалюк С. Оконфузилися [Текст] / С. Чекалюк // Шлях перемоги. – 1999. – 24 березня. – С. 4.
12. Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) [Текст] / А. С. Чайковський. – К. : Україна, 1994. – 256 с.

Малик Ю. О. Смерть С. В. Руднева: в пошуках істини.

У статті розглянуто різні версії причин загибелі комісара партизанського з'єднання С. В. Руднева.

Ключові слова: Делятин, С. А. Ковпак, партизанське з'єднання, радист, Р. С. Руднев, С. В. Руднев, І. К. Сиромолотний.

Малик Ю. А. Смерть С. В. Руднева: в поисках истины.

В статье рассмотрено разные версии причин гибели комиссара партизанского соединения С. В. Руднева.

Ключевые слова: Делятин, С. А. Ковпак, партизанское соединение, радист, Р. С. Руднев, С. В. Руднев, И. К. Сыромолотный.

Malyk Y. O. Rudnev's death: searchu the thuth.

In this article there described different versions on reasons of the death guerilla's gathering S. V. Rudnev.

Key words: Delytyn, S. A. Kovpak, guerslla's gatheving, radio operator, R. S. Rudnev, S. V. Rudnev, I. K. Syromolotnyi.

УДК 94:332.012.2:316.343«186/190»(477.4+477.5)

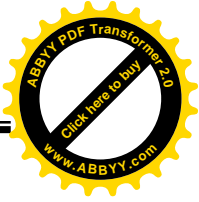
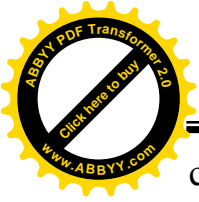
Олійник Н. В.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У II пол. XIX ст. на Наддніпрянщині зберігались значні відмінності у правовому становищі різних категорій населення, аграрне реформування впливало на соціально-економічне становище селянства, яке, як основна трудова маса суспільства, відіграло вирішальну роль у поступальному розвитку капіталістичних відносин в Україні. Проблемам соціального статусу селянства в суспільстві присвячено багато фундаментальних праць та публікацій. Але подальше вивчення і переосмислення цієї проблеми є досить актуальним.

У російській та українській історіографії комплекс проблем соціально-економічного становища селянства у II пол. XIX ст. на Наддніпрянщині вивчено фрагментарно. Найбільший внесок у розробку цієї проблеми зробили О. Реєнт та М. Яременко [9; 11]. У їх працях проаналізовано еволюцію капіталістичних відносин на Наддніпрянщині, досліджено основи

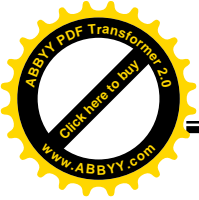
соціально-економічного реформування суспільства у II пол. XIX ст.

Проблема розшарування селянства у II пол. XIX ст. частково стала темою досліджень Л. Бабенка, Р. Білоусова, С. Борисевича, В. Вериги, Н. Дорожкіної, Л. Захарова, А. Зінченка, С. Раєвського та ін. [1–4; 6–8]. Вони розглянули соціально-економічне становище українського селянства, а саме основні аспекти реформування країни, та відзначили деякі особливості його реалізації на Наддніпрянщині, порівняли місцеві та загальноросійські показники, виокремили деякі позитивні моменти реалізації реформи, що відобразили зміни в селянському землеволодінні, господарському житті губерній, наприклад руйнування селянської общини та впровадження капіталістичних відносин у сільському господарстві. Однак окремі питання, пов'язані з особливостями економічного розвитку Наддніпрянської України у складі Російської імперії, процесом формування станів і соціальною стратифікацією населення, становленням національної буржуазії та підприємництва, банківської справи й торгівлі, специфікою розвитку та наслідками реформування аграрного сектора економіки, залишаються недостатньо опрацьованими.

Мета статті – проаналізувати напрями пореформених змін у соціально-економічному становищі селянства у II пол. XIX ст. на Наддніпрянській Україні, узагальнити їх кількісні та якісні характеристики.

Становище селянства у пореформені десятиліття різко погіршилося з двох об'єктивних причин. По-перше, відсутність капіталів унеможливлювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання, унаслідок цього урожайність була дуже низькою. По-друге, через демографічний вибух, що призвів до різкого збільшення кількості сільського населення. Розміри селянських ділянок зменшилися до критичного показника. З 9,5 млн жителів українських сіл 6 млн були вихідцями з кріпаків. Вони жили на тих самих 4 млн десятинах землі, що у 1860-х роках належали вдвічі меншому числу сільського населення [9, 148].

Слід зазначити, що після проведення реформи селяни в Україні мали менше землі, ніж до її проведення. Вони втратили 1 млн десятин, тобто понад 15% загальної площі землі, яка їм належала до реформи. На Наддніпрянщині їх землі зменшилися майже на 30%. Якщо середній розмір селянського наділу в імперії становив 27 акрів на сім'ю, то на Наддніпрянщині – лише 18. Таким чином, аграрне перенаселення стало однією з найхарактерніших ознак господарського становища українського села у пореформені десятиліття [2, 73].

Протягом усього пореформеного періоду сільське господарство українських губерній інтенсивно втягувалось у товарно-грошові відносини і поступово набувало підприємницького, капіталістичного характеру. Існуючі пережитки кріпосництва (поміщицькі латифундії, відробітки, викупні платежі, становість та ін.) заважали швидкими темпами запровадити капіталістичні відносини в усіх галузях сільського господарства [5, 37].

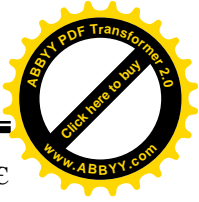
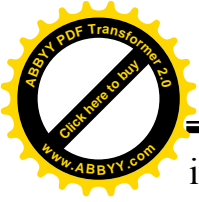
Відбувалося поєднання ознак як панщинної, тобто відробіткової, так і капіталістичної систем. Це було характерною особливістю економічного розвитку сільського господарства в пореформений час. Отже, після реформи 1861 р. помітним явищем стала соціальна диференціація селянства. Це цілком закономірне явище, бо ставлення до праці не могло бути у всіх однаковим. Попри загальне несприятливе становище селян, деякі з них, як правило, господарювали краще, інші гірше.

Для основної частини селянства купівля землі була недоступна. До того ж ціни на землю весь час зростали. Так, на початку 60-х років XIX ст. продажна ціна землі в Полтавській губернії в середньому становила 20 руб. 12 коп. за десятину, то на початку XX ст. вона вже досягла 500 і навіть 600 руб. за десятину, тобто за 40 років ринкова ціна землі зросла в 30 разів. По Україні в цілому середня ціна десятини землі в 1893–1902 рр. порівняно з 1862–1872 рр. зросла в 4,5 рази [1, 29].

Отже, високі ціни на землю призвели до подальшого розшарування селянства. У селянських господарствах зменшився розмір посівних площ. Наприклад, у Полтавській губернії з 1910 до 1916 р. у дрібних господарствах середній розмір посіву зменшився на 9,3%, у великих – збільшився на 16,6%.

Шукаючи вихід з гострого малоземелля, селяни брали в оренду поміщицьку землю. За офіційними даними, з 1877 до 1905 р. площа позанадільної землі, орендованої селянами, збільшилася в дев'яти українських губерніях із 2590,3 до 4214,4 тис. десятин, тобто майже на 39%, але оренда землі так само, як і купівля поміщицької, не розв'язувала проблеми малоземелля основної маси селянства, оскільки переважна більшість орендованих земель (від 50% до 84%) потрапляла до рук заможної верхівки села [10, 372].

Отже, купівля й оренда поміщицьких, казенних та інших земель не вирішували малоземелля та призвели до нерівномірності в розподілі земельних угідь між окремими групами сільського населення, прискорило процес розшарування селянства, зміцнило економічні позиції сільської верхівки. На початку 90-х років XIX ст. в Україні, як і у всій Російській

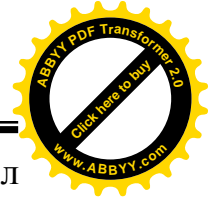
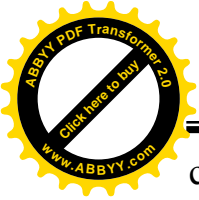
імперії, склалися основні групи сільського населення: біднота, середнє селянство, заможне селянство, а також поміщики та сільська буржуазія, що володіли латифундіями. У процесі соціального розшарування селянства змінювався і зовнішній вигляд села.

Проте розглядати процес розшарування селянства як такий, що повною мірою призводив до зубожіння та обезземелення селянства, помилково. Сільська буржуазія та заможне селянство, зосереджуючи у своїх руках близько 40% надільних і приватних селянських земель, до 80% орендних земель, понад 50% робочої і продуктивної худоби, переважну більшість селянських машин і вдосконалених знарядь праці, наприкінці XIX ст. відігравали значну роль в економічному житті країни. Селянська біднота, що становила більше половини сільського населення, була основним джерелом формування промислового і сільськогосподарського пролетаріату [8, 37].

У цілому сільське населення Наддніпрянщини можна поділити на три групи: вищу, середню та нижчу, що збігається із соціально-економічною структурою українського села. Наддніпрянське селянство поступово стало складатися з відносно заможніших, яких почали називали куркулями, господарів середнього достатку; бідних селян, тобто бідняків. Завдяки поєднанню землеробського хисту, сумлінної праці, ініціативності, підприємливості, а також використанню найманої праці односельців близько 15–20% селянам вдалося збільшити розміри наділів і придбати невелику кількість реманенту та худоби, у той час як інші дедалі більше розорялися [11, 52].

У групі заможного селянства у 90-х роках XIX ст. на один двір припадало майже 22 десятини землі, кілька коней, овець, одна – дві корови та незначна кількість сільськогосподарської техніки. Середня верства селян була відносно великою і становила близько 30% сільського населення. Середнякові, зазвичай, належало 8–25 акрів землі, цього було достатньо для того, щоб забезпечити родину, мати кілька коней та кілька голів худоби, але не завжди достатньо, щоб забезпечити своє господарство сільськогосподарською технікою [3, 211].

Конфіскаційний характер мало «Місцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської». Його специфіка полягала в тому, що в основу наділення селян землею був покладений принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося при общинній формі землекористування, а на основі сімейних ділянок, що

склалися з садиби та польового наділу чи тільки з садиби. Вищий наділ на душу, залежно від місцевості, коливався від 2,7 до 4,5 десятин, нижчий становив половину вищого. У Лівобережній Україні поміщики одержали право на зменшення наділів селян, заміну їх угідь, перенесення їх садиб та інші обмеження селянського землекористування [4, 288].

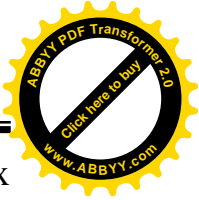
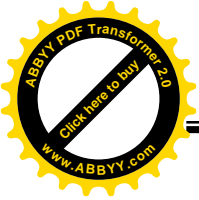
Законодавчо аграрна реформа 1861 р. відбивала інтереси передусім поміщиків, надаючи їм широкі можливості для значного зменшення селянського землеволодіння. Разом з тим селянською реформою були створені соціально-економічні умови для формування нових класів – буржуазії та пролетаріату, закладено основу для зміни правового статусу колишніх станів феодального суспільства у напрямку пристосування їх до умов капіталізму. Важливу роль у цьому процесі відіграли наступні реформи 60–70-х років XIX ст. [7; 11].

Скасування кріпосного права внесло серйозні зміни у правове становище селян. Положення 19 лютого 1861 р. оголошувало селян вільними сільськими обивателями, у подальшому наділило їх особистими та майновими правами: вступати в шлюб без дозволу поміщика і самостійно вирішувати свої сімейні та господарські справи, отримувати у власність нерухоме майно, здійснювати торгівлю і тримати промислові та ремісничі заклади, укладати угоди, вступати в купецькі гільдії [4, 300].

Кріпосницький характер реформи виявився і в спеціальному положенні «Про умови виходу селянина за викуп». Було встановлено, що присадибну ділянку селянин мав право викупити в будь-який час, польові ж наділи могли перейти у власність селян тільки за згодою поміщика і навіть проти бажання громади. Якщо поміщик бажав продати польовий наділ, селянин не мав права відмовляти [10, 410].

Встановлений порядок і правила викупної операції означали фактично викуп не землі, а особи селянина, його права вільно розпоряджатися своєю працею і можливістю пересуватися. За основу визначення розміру викупу бралася не продажна ціна землі, а розміри грошових повинностей, які сплачувалися у той час селянами [6, 20].

Отже, скасування кріпосного права привело до того, що протягом усього пореформеного періоду зберігалися значні відмінності у правовому становищі різних груп селян. Залишки кріпосництва, відробіткова система перешкоджали вдосконаленню продуктивності сільського господарства, через це селяни потрапили у кабальну залежність від поміщиків, що спричинило їхнє розорення та злидні. На правовий статус селянства впливали також положення інших економічних реформ.

Таким чином, соціально-економічне становище сільськогосподарських виробників у зазначений період було досить важким. Розвиток ринкових відносин посилював розшарування селян. Через неможливість забезпечити себе продовольством та коштами за рахунок сільського господарства селяни займалися кустарними промислами, заробітчанством та переселялися до інших регіонів Російської імперії. Зміни у соціально-економічному становищі селян почали особливо проявлятися наприкінці XIX ст. Економічне реформування викликало посилення уваги до раціонального ведення господарства. У цей період відбулася перебудова світогляду селянина в напрямку розкриття власного потенціалу. Активізація особистісного фактора у справі господарювання була одним із найважливіших результатів реформи.

Джерела та література

1. Бабенко Л. П. Селянська реформа 1861 р. в документах фонду К. М. Скаржинської Державного архіву Полтавської області / Л. П. Бабенко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 28–30.
2. Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861, 1907 годов / Р. Белоусов // Экономист. – 1992. – № 12. – С. 73–82.
3. Верига В. Нариси з історії України (кін. XVIII – XX ст.) / В. Верига. – Л. : Світ, 1996. – 447 с.
4. Дашкевич Я. Хрестоматія з історії України / Дашкевич Я., Кролевець М., Лещенко М. – К. : Університетська книга, 2006. – 647 с.
5. Дорожжина Н. Крепостное право отменяется навсегда / Н. Дорожжина // История. – 2005. – № 11. – С. 37–40.
6. Захарова Л. Освободительные реформы в России 1861 г. / Л. Захарова // Знания – сила. – 1992. – № 12. – С. 18–22.
7. Зінченко А. Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле в історичній науці / А. Зінченко // Український історичний журнал. – 2001. – № 7. – С. 18–29.
8. Раєвський С. М. Сільське господарство Лівобережної України в др. пол. XIX – поч. XX ст. / С. М. Раєвський // Київська старовина. – 2009. – № 11–12. – С. 37–46.
9. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 148–155.
10. Червінський М. І. Історія України: джерельний літопис / М. І. Червінський, М. І. Обужний. – К. : Дирекція РВД, 2008. – 800 с.
11. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861–1916 рр.) : [монографія] / М. Ф. Яременко. – Суми : Університетська книга, 2002. – 366 с.

Олійник Н. В. Соціально-економічне становище селянства у пореформений період на Наддніпрянській Україні.

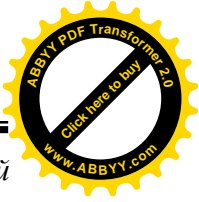
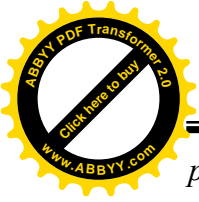
У статті розкрито зміни, що відбулися у соціально-економічному становищі селянства у зв'язку з розкладом феодально-кріпосницької системи і розвитком капіталістичних відносин на Наддніпрянській Україні у II пол. XIX ст.

Ключові слова: аграрна реформа, сільське господарство, правове становище, оренда, Наддніпрянська Україна.

Олейник Н. В. Социально-экономическое положение крестьян в послереформенный период на Надднепрянской Украине.

В статье раскрыты изменения, которые произошли в социально-экономическом положении крестьянства в связи с кризисом феодально-крепостнической системы и

развитием капиталистических отношений на Надднепрянской Украине во второй половине XIX века.

Ключевые слова: аграрная реформа, сельское хозяйство, правовое положение, аренда, Надднепрянская Украина.

Oliynyk N. V. Social and economical condition of the peasantry after reform's period on Naddnpranska Ukraine.

The author of the article demonstrated in the light the changes that were happening in the social and economical condition of the peasantry in the connection with the crisis of the feudal system and the development of capitalistic relations on Naddnpranska Ukraine in the second part of the XIX century.

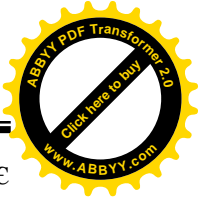
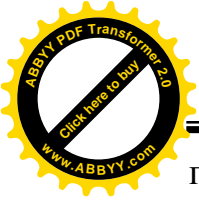
Key words: agrarian reform, agriculture, legal condition, lease, Naddnpranska Ukraine.

УДК 97:37«1941/1943»(477–25)

Павленко А. М.

ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ (1941–1943 РР.)

Протягом останніх років в українській і світовій історичній науці прослідковується тенденція до вивчення різноманітних аспектів буття суспільства в різні історичні періоди і відповідно за різних умов. Межі досліджень поступово розширюються не лише в напрямі розкриття глобальних процесів, але й фокусуються на складових повсякденного буття. Постійний інтерес до подій Другої світової війни та відносна відкритість джерельної бази сприяють активізації зусиль науковців у цьому напрямку. Тому об'єктивне відтворення та аналіз усіх складових життя українців у дні окупації сприятиме кращому розумінню процесів що тоді відбувались. Як усі ми розуміємо, в той час вирішувалась доля самого існування українського народу. А важливою складовою формування, збереження та розвитку повноцінної життєздатної нації є освіта. Говорячи освіта, маємо на увазі не лише отримання певних необхідних у житті знань, здобуття професії і відповідно місця в суспільстві, а й, перш за все, формування свідомої самодостатньої особистості з відповідними моральними принципами і нерозривним зв'язком з історією культурою та державотворчими прагненнями свого народу. Формування наступного покоління за цими засадами забезпечує майбутнє нації, країни. Тому ця стаття якраз про відновлення та спробу формування нової освітньої системи в період окупації 1941–1943 років. Для аналізу було вирішено скористатися матеріалами, що висвітлюють цю проблему на території міста Київ. Причина такого вибору закономірна – саме тут були

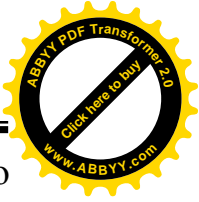
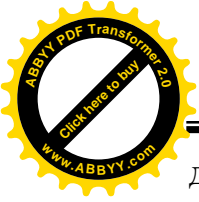

представленні практично всі типи освітніх закладів того періоду. Тому є змога більш наглядно та об'єктивно провести аналіз процесів, що відбувалися в освітній сфері з 1941 по 1943 рік.

До певного часу, а саме до кінця 90-х вивчення періоду окупації, здебільшого, обмежувалося висвітленням грабіжницької політики загарбників, терору окупаційної влади та відповідно підпільно-партизанського руху, що створило певний вакуум у висвітленні цього періоду. Повсякдення українського суспільства під окупацією залишалось поза межами дослідницького процесу. Тому й питання освіти в роки окупації 1941–1943 років об'єктивно, з застосуванням достатньої кількості джерел почали розглядати досить недавно. Це пов'язано, в першу чергу, з відкриттям відповідних фондів ЦДАВО, ЦДАГО, ДАКО та галузевого державного архіву Служби Безпеки України і звичайно з відмовою сучасних дослідників від заідеологізованості у цьому питанні.

Як було вже зазначено проблема розглядалась і раніше в працях М. Гриценко [3], К. Дубини і збірках документів загального характеру [7], але розглядалась поверхово у процесі ідеологічного протиставлення. В цих працях зусилля і дії нацистів та українських національних сил ототожнювались. В ті часи по-іншому не могло й бути. Тому складалося враження, що на окупованій території України не існувало нічого крім нацистського терору та героїчної боротьби українського народу під проводом комуністичної партії. І лише за часів незалежності, українські історики змогли більш детально, на основі фактів дослідити питання. З'явилися праці В. В. Ленської [6], О. В. Потильчака [9], об'єктивно розглянули окупаційний період В. Гайдабура [2], В. М. Удовик, О. Удод. Отже, зараз ми маємо достатньо фактів, щоб комплексно розглянути політику нацистського окупаційного режиму в сфері освіти та сам освітній процес, його цілі, а також плани та результати діяльності місцевої української адміністрації, що брали участь у реалізації поставлених завдань.

Відомо, що на початку окупації нацистська верхівка з пропагандистських міркувань досить лояльно поставилася до освітніх потуг українців, тому місцева українська адміністрація сповнена сподівань на національне відродження зробила спробу відновити та модернізувати зруйновану систему. Для початку, вирішено було зайнятися закладами освіти, що зберегли свою матеріальну базу. Звичайно відновити їх у повному обсязі не вдалося, і не тільки через втрату матеріальної бази. Не меншою проблемою було те, що значна частина студентів та велика кількість викладачів відбула на фронт, або була евакуйована. Але все це не завадило

деяким ВНЗ, технікумам, та досить значній кількості шкіл відновити свою діяльність. Це стало можливим завдяки діяльності національних сил та тому, що в окупованому місті залишилося 1139 вчених [5, 34].

Що ж було причиною дозволу окупаційної адміністрації на відновлення освітньої системи, зважаючи на те, що нацистська доктрина стосовно неарійських рас не передбачала їх інтелектуального розвитку? Досліджені матеріали свідчать: на початку окупації це робилось з пропагандистською метою. Прихід нової влади повинен був сприйматися місцевим населенням як визволення від національного і культурного гніту радянської Росії [12, 238].

Як же наміри української інтелігенції в подальшому співвідносились з планами окупаційної адміністрації та вищого керівництва рейху?

В освіті і вихованні національна інтелігенція прагнула позбутися більшовицьких догм і будувати освіту на національній основі. Тому ставилося завдання визначити характер та завдання школи, відповідно до цих прагнень, розробити навчальні плани та програми, підготувати матеріальну базу та забезпечити навчальні заклади підручниками і звичайно ж національно свідомими вчителями.

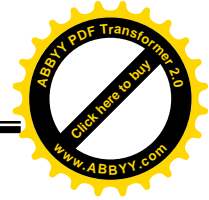
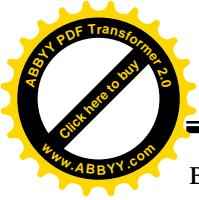
Окупаційній же владі не потрібна була свідомо національно орієнтована інтелігенція на окупованих територіях. Нацистське керівництво прекрасно розуміло небезпеку появи такого суспільного прошарку. Потрібні були лише кваліфіковані робітники та обслуговуючий персонал. Адже це відповідало нацистській доктрині та планам колонізації українських земель [12, 176].

Структурно система освіти, організована відділами культури та освіти міської управи мала такий вигляд. Першим рівнем повинна була стати загальна обов'язкова початкова безкоштовна освіта, з двома видами шкіл: початковою – чотири класи та народною – сім класів.

Далі в освітній системі розташувались нижчі технічні школи, куди приймалися діти після 4-х класів, з терміном навчання 1–3 роки. На вищому щаблі стояли середні фахові школи з 3-х річним навчанням.

Ще однією складовою нової системи освіти були чоловічі та жіночі гімназії, до яких можна було вступити після 3-х класів загальної школи. Навчання в гімназіях тривало вісім років. Вони поділялися на реальні, що готували учнів до вступу в технічні ВНЗ, та класичні, з гуманітарним ухилом. На 1942 рік у Києві налічувалось 16 подібних закладів [11, 217].

Ну й звичайно в планах місцевої влади та національної інтелігенції було відтворення системи вищих навчальних закладів. До ВНЗ

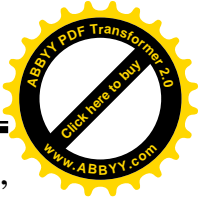
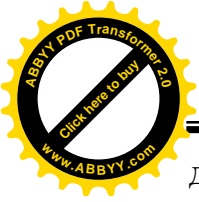
відносились спеціалізовані інститути і держуніверситет.

З метою підготовки кадрів для роботи у школі в українському національному дусі було організовано спеціальні курси, проводилось знайомство з основними принципами української народної педагогіки, а також з новими навчальними планами і програмами. Міська управа організувала при педагогічному інституті методичне консультативне бюро. В перші місяці окупації в народних школах позитивним моментом стало поглибленням знань з історії та етнографії України, які вивчалися за творами Д. Антоновича та М. Грушевського. Класні приміщення прикрашалися портретами М. Грушевського, І. Франка, Т. Шевченка, учні вивчали національний гімн «Ще не вмерла Україна» та українські пісні, на уроках української мови читали твори П. Куліша, Т. Шевченка. Деякі дослідники вказують, що недоліком цієї програми було возвеличення А. Гітлера та німецької армії, як визволителів України [3, 15]. Але в реаліях того часу по іншому просто не могло бути. Та й на початку окупації коли «визволителі» не дискредитували себе в очах «визволених», багато хто дійсно в це вірив.

В кінці першого року окупації були розроблені і затверджені навчальні програми для початкових шкіл [13, 3].

Вже в листопаді плани, що до розвитку освіти були скоректовані окупаційною владою та безпосередньо наказами рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга та рейхскомісара України Е. Коха. Згідно з цими наказами закривалися вищі навчальні заклади, крім медичних, ветеринарних, сільськогосподарських, лісогосподарських та технічних факультетів, які перетворювалися в окремі інститути. Крім того тимчасово припинялась робота шкіл. Вони повинні були відновити роботу з 1 квітня [12, 368].

З початкової та середньої освіти дозволялося відкривати лише початкові – 4-х класні школи, в яких навчання було обов'язковим, а мова викладання мала бути українською. В цих школах викладали такі предмети як арифметика, українська мова, та комплексний предмет вітчизнознавство, що включав у себе географію, історію рідного краю та природознавство. До навчальної програми було включено також співи, фізкультуру, малювання та трудове навчання [7, 76]. Крім нових предметів повинні були з'явитися і нові підручники. Наприклад, викладач педагогічного інституту М. А. Жовтобрюх підготував підручник з української мови для 3–4 класів. Але окупаційна влада досить прохолодно поставилась до цих ініціатив – процес затвердження постійно затягувався. А тому доводилося користуватися старими радянськими підручниками, які

дозволялося залишати після прискіпливої перевірки спеціальною комісією, яка визначала місця з комуністичним змістом і усувала заборонені елементи замальовуючи речення або вириваючи відповідні сторінки. Звичайно, згодом такі підручники заборонили, адже зрозуміло, що вони не стільки допомагали викоріненню радянської складової в освіті, скільки дискредитували нову владу та її освітні плани [6, 82]. Вилучивши з цільного тексту важливу складову потрібно замінити її на повноцінну за формою та наповненням. «Відредаговані» підручники цього завдання виконати не могли. Надалі вчителям пропонувалося навчати без підручників, приділяючи більше уваги усній мові та арифметиці, історії ж навчати на прикладах героїчної боротьби української нації в минулому.

Нова влада намагалася викоренити все більшовицьке, радянське в школах. З навчальних закладів та бібліотек вилучалася, за наказом Обласної інспектури шкіл в березні 1942 року, вся радянська література: твори К. Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Дарвіна, відповідна художня література та антиукраїнська російська література [11, 36].

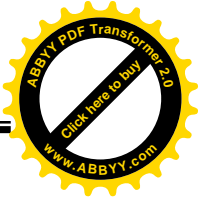
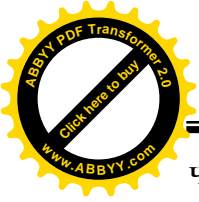
Відвідуванню шкіл приділялося багато уваги. Тих хто прогулював заняття, позбавляли права на безкоштовний обід в їдальнях, що в голодний час було найбільшим покаранням. Згодом було введено адміністративну відповідальність батьків за прогули дітей. Вимагалось насадження суворої дисципліни, навіть за допомогою фізичних покарань. В «Педагогічному інформаційному бюлетені» писалося: «Особливо тепер, у воєнний час, як засіб підтримання дисципліни вчитель застосовує метод фізичного впливу на недисциплінованого учня. Тілесні покарання іноді бувають необхідні» [11, 52].

Освітняни ставили питання про розширення мережі шкільних закладів, але до кінця окупації дозвіл на це так і не надійшов.

Отже, шкільний навчально-виховний процес початкової освіти переслідував ціль, щоб майбутнє покоління місцевих жителів було менш освіченим, але добре володіло навичками праці, було дисциплінованим. Тому спроби національних сил якісно покращити початкову освіту не мали успіху, адже їх цілі та цілі «визволителів» м'яко кажучи, не співпадали. Низьку якість початкової освіти визнавали навіть деякі представники окупаційної влади [9, 6].

Дещо кращою ситуація була з професійними школами та технікумами. Їх мережа навіть розширилась. Так була відновлена робота Київської фельдшерської школи, яку переобладнали у школу з підготовки акушерів. Діяла вона не довго, лише до 1 серпня 1942 року і була закрита

через відправку випускників та викладачів до Німеччини [15].

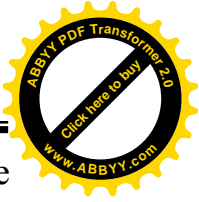
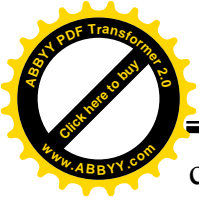
Крім медичних дозволялося відкривати середні ремісничі освітні заклади з тих спеціальностей, що вимагав військовий час та вже зрозумілий на початок 1942 року затяжний хід війни. Тому на серпень 1942 року в місті було 10 ремісничих шкіл з підготовки водіїв, слюсарів, столярів, токарів, ковалів, ливарників, мулярів, кравців. За розпорядженням міського голови навчання велося безкоштовно, діти харчувалися в їдальнях та навіть отримували [11, 63]. З 1 вересня за розпорядженням штадтскомісара були відкриті 18 класів для підготовки дітей до вступу в професійні школи, в яких крім викладання загальноосвітніх дисциплін проводилась практика на виробництві [8]. Також були відкриті і певний час працювали школа з підготовки персоналу готелів, продавців, спеціальна школа судноплавства, водний політехнікум [11, 96]. Крім господарських середніх шкіл були відкриті мистецькі навчальні заклади. В 1942–1943 рр. працювали дві семирічні музичні школи [14].

Як ми бачимо, з професійною освітою ситуація дійсно краще, ніж у початковій освіті. Але ж знову лише завдяки тому, що окупаційна влада на той момент потребувала відповідний персонал, відповідних спеціалістів. Скорочувались строки навчання і робився ухил суто на практику чи на підготовку без відриву від виробництва. Своєрідна «ерзац освіта» на потребу рейху, що веде війну. Потрібно зважати і на те, що якби початкові плани що до України і українців не були скоректовані зривом блискавичної війни, навряд чи можливо було б розраховувати навіть на такі скромні здобутки.

Становище вищої школи було ще складнішим. У цьому питанні навіть серед нацистського керівництва не було єдності. А. Гітлер й рейхскомісар Е. Кох були проти відкриття в Україні ВНЗ, у той же час рейхсляйтер Розенберг вважав, що в нових умовах вкрай необхідні заклади, що будуть готувати потрібних фахівців з місцевого населення, тієї ж думки були деякі фахівці на місцях, зокрема керівник зондерштабу «Наука» Браун [9, 8]. Тому місцевій владі вдалося одержати дозвіл на відкриття київських ВНЗ.

Київський сільськогосподарський інститут [11, 217] відкрився раніше за інші ВНЗ міста. Адже зважаючи на плани Гітлера, щодо України як майбутньої сільськогосподарської колонії тут не вистачало відповідних фахівців. На листопад 1942 року нараховувалось 388 студентів.

Другим став медичний інститут. Спочатку йшлося про закінчення навчання та випуск необхідних вермахту та окупаційній адміністрації лікарів, на що Е. Кох дав дозвіл 4 жовтня 1941 року [14]. Навчальна програма

спиралася на програму медичного факультету Берлінського університету, але навчання йшло з урахуванням військового часу, тобто з переважним ухилом на практику. За перший навчальний рік інститут випустив 125 лікарів. А вже на осінь 1942 року в медичному інституті навчалось 2504 студенти. Досить значний набір пояснюється тим, що навчання в інституті було також засобом уникнути вивозу до Німеччини. Це стало також однією з причин закриття інституту в листопаді 1942 року. Адже по місту постійно не виконувався план по вербуванню робітників в рейх [11, 227].

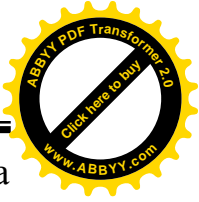
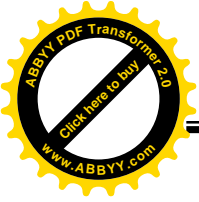
На деякий час відновив роботу і київський університет. Його було відкрито відповідно до наказу відділу культури і освіти міської управи 20 жовтня 1941 року. Університет контролювався головною науковою групою України при зондерштабі «Наука» і фінансувався міською управою. Весною 1942 року в університеті налічувалось до 700 студентів, а вже влітку він був закритий знову ж таки через відправку студентів до Німеччини.

20 жовтня 1941 року міська управа дозволила відкриття Київського політехнічного інституту, що поєднав вісім технічних ВНЗ [11, 242]. Інститут було закрито в лютому 1942 року через арешт ректора за зв'язок з ОУН.

Також недовго пропрацював Київський учительський інститут, який мав готувати вчителів для загальноосвітніх шкіл. Закрився за розпорядженням Розенберга «Про закриття вищих шкіл» на початку 1942 року. Далі він діяв під назвою «Українського науково-методичного інституту шкільної освіти», займаючись лише методичною та науковою роботою [3, 17].

У грудні 1941 року відкрилася Академія музичного та драматичного мистецтв ім. М. В. Лисенка, на базі театрального інституту та консерваторії під керівництвом Остапа Лисенка [10, 203]. Припинила діяльність академія за розпорядженням окупаційної влади 1 січня 1943 року, значну частину студентів і викладачів було відправлено до Німеччини [2, 5].

Всі ВНЗ та наукові установи діяли до осені 1942 року з дозволу київського генерал-комісара. Після чого більшість з них було закрито. Основною причиною, крім неприйняття самого факту існування ВНЗ для поневолених народів, була невідповідність між необхідністю отримати фахівців з середньою і вищою освітою з місцевого населення та планами відправки працездатного населення для задоволення внутрішніх потреб німецької метрополії. Як ми зазначали, це питання було конфліктним навіть серед нацистського керівництва [9, 18]. Але якщо проаналізувати рівень початкової освіти та кількість охоплених дітей можна дійти висновку, що згодом вищі навчальні заклади могли просто не знадобитись.

Отже, місцева українська адміністрація та національно свідомо українська інтелігенція намагалася відтворити освітню систему прекрасно розуміючи, що втративши освічене і самосвідоме покоління Україна втратить надію на існування. Хоча звичайно в ті часи мало хто з українців навіть здогадувався про далекосяжні плани нацистської верхівки, особливо на початку окупації. В подальшому, як ми бачимо, прагнення українців нашттовхнулись на невідповідність з планами нацистської окупаційної адміністрації. Навіть недовге існування середніх та вищих навчальних закладів було пов'язане лише з ситуаційною потребою у відповідних спеціалістах та обслуговуючому персоналі з певним рівнем освіти. На деякий час позитивним моментом в існуванні освітніх закладів в Україні стало розуміння їх необхідності, особливо в умовах затяжної війни, рейхсміністром А. Розенбергом, київським генерал комісаром, та деякими іншими німецькими чиновниками. Проте поступки носили тимчасовий характер і в подальшому Україна навряд чи могла б розраховувати на щось більше ніж початкові чотирирічні школи. Лише незначна частина населення що підпадала під категорії фольксдойче та рейхсдойче могла отримати більш високий рівень освіти. Причиною було те, що нацистська верхівка не вважала за потрібне розвивати вищу і середню освіту в аграрній колонії, адже місця відповідних фахівців і керівників повинні були зайняти вихідці з Німеччини [9, 18] і лише умови військового часу дещо скоректували ці плани.

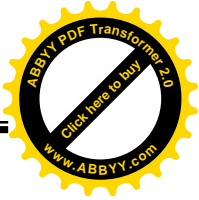
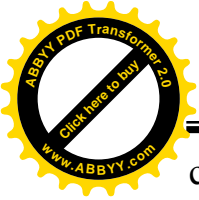
Непослідовність та неузгодженість нацистської політики в українській освітній сфері, а також постійне ущільнення строків виконання поставлених завдань не дала досягти навіть приблизно запланованих результатів.

Рівень початкової освіти був низьким через недосконалість планів, відсутність фінансування та врешті решт незацікавленість окупантів у підвищенні його якості. В основному школи слугували засобом контролю за майбутньою робочою силою.

Середня професійна освіта змогла випустити лише тих спеціалістів, які почали навчання ще до окупації, рівень інших випускників бажав бути кращим через критичне скорочення строків та відсутність теоретичної бази.

З вищою освітою ситуація ще гірша. Окупанти з самого початку не збиралися її підтримувати, якщо не зважати на невелику кількість випускників, що почали навчання ще до окупації. Вузи слугували окупаційній владі лише для полегшення відправки до Німеччини молоді відповідного віку.

В підсумку можна сказати, що освіта в окупаційний період існувала, спроби національного виховання були та ні перше ні друге, в розвитку

своєму, перспектив не мали.

Джерела та література

1. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження / І. Верба – К. : Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.
2. Гайдабура В. Війна всередині війни / В. Гайдабура // Голос України. – 1999. – 9 жовтня. – С. 4–5.
3. Гриценко М. С. Школа Української ССР в період Великої Отчужденної війни. 1941–1945 гг. : учеб. пособ. по педагогике и истории педагогики для студентов-заочников / М. С. Гриценко. – Одесса : Одесский государственный педагогический институт им. К. Д. Ушинского, 1960. – 74 с.
4. Єржабкова Бланка. Шкільна справа та шкільна політика в рейх комісаріаті «Україна» 1941–1944 рр. у світлі німецьких документів / Бланка Єржабкова / НАН України, проект наукові переклади // Г. П. Задвернюк ; переклад з німецької. – К. : Наукова думка, 2008. – 270 с.
5. Король В. Ю. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції / В. Ю. Король, І. В. Мошик // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 34–35.
6. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. В. Ленська // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 81–85.
7. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. документів і матеріалів. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 488 с.
8. Переяславські вісті. – 1943. – 15 вересня.
9. Потильчак Олександр Валентинович. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора / Олександр Валентинович Потильчак – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 36 с.
10. Ревуцький В. Д. По обр'ю життя. Спогади. Вст. стаття В. Шевчука / В. Д. Ревуцький. – К. : Вид-во «ЧАС», 1998. – 344 с.
11. Стан освіти в окупованому Києві : зб. документів та матеріалів. – К. : Літера, 2008. – 362 с.
12. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. нім. архівних матеріалів (1941–1942) : [в 3 т.] / Упоряд. В. М. Косика. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. – Т.1. – 442 с.
13. Українське слово. – 1941. – 22 листопада.
14. Українське слово. – 1941. – 24 листопада.
15. Українське слово. – 1941. – 11 грудня.
16. Український голос. – 1942. – 30 липня.
17. Український голос. – 1942. – 8 жовтня.

Павленко А. М. Відновлення роботи закладів освіти в окупованому Києві (1941–1943 рр.).

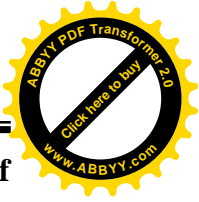
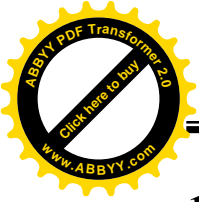
У статті проведено аналіз системи освіти міста Київ в 1941–1943 роках.

Ключові слова: Київ, Друга світова війна, освіта.

Павленко А. Н. Возобновление работы учреждений образования в оккупированом Киеве (1941–1943 гг.).

В статье анализируется система образования города Киев в 1941–1943 годах.

Ключевые слова: Киев, Вторая мировая война, образование.

Pavlenko A. N. Renewal of work educational establishments in the Kyiv of 1941–1943.

The system of education in the Kyiv of 1941 – 1943 is analysed in the article.

Key words: Kyiv, World War II, education.

УДК 94:322:281.9(1–074)+(477)

Пономаренко В. О.

ПОЛІТИКА ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ВІДНОСНО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1941–1943 РР.)

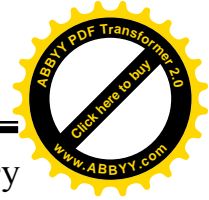
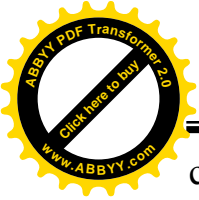
Зміни у державному та політичному устрої України, які відбулися після 1991 р., істотно вплинули на роль і місце релігії й церкви у соціально-політичному та духовному житті суспільства. Демократизація суспільства привела до надзвичайної популярності релігії, зокрема православ'я, яке сьогодні є найвпливовішим у релігійному просторі України. Так, серед 24 494 релігійних громад православні становлять 52,5%. Віддаючи належне внеску інших релігій у розвиток національних культур народів, зауважимо, що саме православ'я залишило на українських землях найбагатшу історико-культурну та духовну спадщину [7, 200].

У російській та українській історіографії проблема церковного життя на території України під час німецької окупації вивчена недостатньо. Найбільший внесок у розробку цієї теми зробив О. Василь'єва, М. Шкаровский [1; 9–11]. У їх працях розкрито взаємовідносини між політичною системою окупаційної влади та православною церквою, нацистську релігійну політику на окупованих територіях України, проаналізовано релігійну ситуацію того часу. Проблема відносин церкви і німецької влади під час окупації на території України частково стала темою досліджень В. Косик, Т. Міненко, І. Патриляк [3; 4; 6; 7].

Мета статті – охарактеризувати релігійну політику німецької влади на території України в роки окупації.

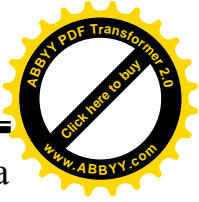
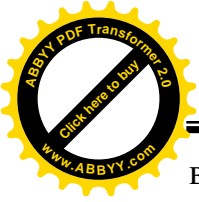
22 червня 1941 р. – це не тільки сумна дата, а й серйозний привід для ретроспективного аналізу минулого, у тому числі становища православної церкви під час окупації нацистами території України. Окупація України німецькими та румунськими військами суттєво змінила релігійну ситуацію. Почалося масове відкриття храмів, закритих у 30-ті роки. Так, у Київській області у 1941–1943 рр. богослужіння відновилися у 350 храмах, у Полтавській – у 342, у Луганській – у 128, у Донецькій – у 230. Схожа

ситуація була і в інших областях на окупованій території. Це дало змогу радянським розвідувальним органам стверджувати, що «гітлерівці вирішили відкрити в кожному селі по православному храму» [5, 97]. Гітлерівська окупаційна влада, вважаючи необхідністю співпрацю з православними віруючими, будувала лояльні відносини з населенням, щоб зменшити опір «новому порядку» [11, 111].

Перш ніж розглянути нацистську релігійну політику на окупованих територіях в Україні, необхідно з'ясувати, якою ця політика була в Німеччині. Загальне ставлення до християнства всіх конфесій (православ'я, католицизму, протестантизму) було негативним. Нацисти поширювали на нього свою юдофобію, уважали всі християнські конфесії відгалуженнями юдаїзму, оскільки Ісус Христос по плоті був іудей. Їх метою було створення нової релігії, релігії «вічного рейху» на основі поєднання стародавніх німецьких язичницьких вірувань й окультної містики. Позицію нацистів чітко сформулював заступник Адольфа Гітлера по партії Мартін Борман: «Необхідно усе більше усувати народ від церков і релігійних товариств. Безумовно, церква повинна і буде зі своїх позицій протистояти втраті свого впливу. Ніколи знову вплив на народ не можна віддавати церкві. Її вплив повинен бути повністю знищений». Слідом за Мартіном Борманом, який прямо заявляв у 1941 р. про те, що «націонал-соціалізм і християнство непримиренні», Альфред Розенберг (голова Рейхсміністерства Східних земель, що керувало територіями, окупованими німецькими військами) відзначав: «Християнський хрест необхідно вигнати з усіх церков, соборів і каплиць, і його потрібно замінити єдиним символом – свастикою» [8, 113]. А. Розенберг окреслив основні принципи релігійної політики Німеччини на окупованих територіях: 1) релігійним групам категорично забороняється займатися політикою; 2) релігійні групи повинні бути розділені за національними і територіальними ознаками. При цьому національної ознаки необхідно особливо суворо дотримуватися під час підбору лідерів релігійних груп. Територіально ж релігійні об'єднання не повинні виходити за межі однієї єпархії; 3) релігійним громадам забороняється заважати діяльності окупаційної влади. Метою війни для А. Гітлера і його прибічників було розчленування СРСР і поневолення слов'янських народів. Для втілення цієї ідеї в реальність нацисти використовували принцип «розділяй і володарюй», адже розділене на групи суспільство легше було завоювати. Але фашистські ідеологи прикривали свою розбійницьку війну ім'ям Бога, називали її хрестовим походом, а на солдатських бляхах штампували написи: «Got mit uns» – «З нами Бог!». У пропагандистських цілях окупаційна влада

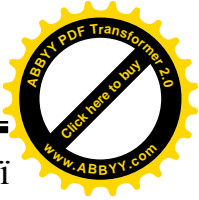
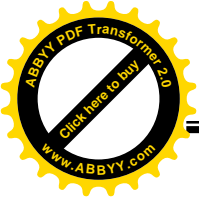

виконувала вказівку фюрера: «Ми повинні уникати, щоб одна церква задовольняла релігійні потреби великих районів, і кожне село повинне бути перетворено на незалежну секту, яка визнавала б Бога по-своєму. Якщо деякі села в результаті захочуть практикувати чорну магію, як це роблять негри або індійці, ми не повинні нічого робити, щоб перешкодити їм. Коротко кажучи, наша політика на широких просторах повинна полягати в заохоченні будь-якої форми роз'єднання і розколу!» [2, 11].

Однак гітлерівці не прагнули швидко втілювати цю ідею в життя, навпаки, вони намагалися максимально використовувати церкву у своїх інтересах. Для контролю і спостереження за діяльністю релігійних організацій був створений спеціальний відділ у системі головного управління імперської безпеки (СД). Основним його завданням, крім контролю, було вивчення настроїв у середовищі духовенства і віруючих усіх конфесій як на території Німеччини, так і за її межами. Цей відділ мав інформаторів майже у всіх релігійних структурах на території Європи.

Потрібно зазначити, що від самого початку окупації розроблені нацистами заходи відносно релігії мали успіх: значна частина духовенства та мирян повірила пропаганді. Прихід німців розглядався деякими як спасіння віри та Церкви від більшовиків. Зрозуміло, що причиною таких настроїв були злочини сталінського режиму у 30-ті роки, унаслідок чого до 1939 р. в Україні збереглось лише 3% дореволюційних парафій, на території всієї Київської єпархії на 1940 р. залишилося тільки 2 парафії. Звичайно, загарбники і не збиралися давати Православній Церкві повної релігійної свободи. За її діяльністю був установлений суворий контроль. Уже у грудні 1941 р. імперська канцелярія видала спеціальну інструкцію щодо поводження з українським населенням: вона передбачала заборону релігійного паломництва, створення релігійних центрів на місці українських святинь, заборону на відкриття духовних освітніх закладів.

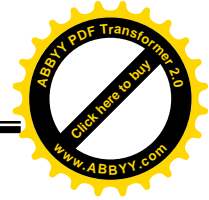
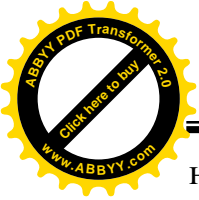
Однак відродження православ'я відбувалося зовсім не так, як планували нацисти. Бурхливий розвиток церковного життя на окупованій території України почався стихійно і відразу набув масового характеру. Незважаючи на очевидну шкоду для відновлення православ'я в Україні через протистояння канонічної і неканонічної церков, релігійне піднесення серед населення було таким великим, що тоді вдалося відновити до 40% дореволюційної кількості храмів. Фактично на всій окупованій території була відновлена канонічна Православна Церква. Не тільки релігійність українців, але й церква як організація виявилася набагато сильнішою, ніж уважала німецька влада [6, 148].

Храми, що відкрилися, перетворилися на центри національної самосвідомості і прояву патріотичних почуттів. Навколо них об'єдналася значна частина населення. За три роки окупації в умовах голоду, розрухи, відсутності матеріальних можливостей було відновлено трохи менше половини від дореволюційної кількості церков. Існують різні цифри щодо відкритих на окупованій території СРСР православних храмів. Сучасні історики, як правило, говорять про 7547, посилаючись на звіт Ради у справах РПЦ про стан церкви на 1 січня 1948 р. Проте слід урахувати, що на той час, у зв'язку з браком духівництва, будівель, вилученням у релігійних общин зайнятих ними громадських споруд було вже закрито не менше ніж 850 храмів у РРФСР, 600 – в Україні, 300 – у Білорусії і 100 – у Східній Молдові (Придністров'я). В іншому звіті Ради у справах РПЦ указувалося, що на 1 січня 1947 р. у Росії залишилося такими, що діють, тільки 1300 церков, відкритих у період окупації. Таким чином, загальна кількість дорівнювала як мінімум 9400. Ця цифра приблизно відповідає посиланням, що зустрічалися в радянській літературі. Крім того, було відновлено близько 40 монастирів, з них 36 – в Україні.

У цілому релігійне відродження в Україні мало патріотичний характер. За роки окупації в Україні було відкрито не менше ніж 5400 православних храмів. Підрахунки по окремих областях також підтверджують ці дані. З документів відомо, хоча ці відомості неповні, що в період окупації було відкрито: у Вінницькій області – 822 храми, Київській – 798, Одеській – 500, Дніпропетровській – 418, Рівненській – 442, Чернігівській – 410, Полтавській – 359, Житомирській – 346, Сталінській (Донецькій) – 222, Харківській – 155, Миколаївській і Кіровоградській – 420, не менше 500 храмів у Запорізькій, Херсонській і Ворошиловградській [11, 112].

Аналіз етноконфесійної політики Третього рейху й особливостей церковно-релігійних процесів в окупованій Україні упродовж 1941–1943 рр. дає можливість зробити такі висновки: по-перше, нацисти зробили ставку на відновлення релігійного руху як ворожого більшовизму для отримання лояльного ставлення місцевого населення; по-друге, встановлення німецькою адміністрацією жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій, що в свою чергу повинно було б привести до тотального контролю за населенням; по-третє, поступова зовнішня і внутрішня руйнація традиційних церковних структур та їх атомізація; по-четверте, максимальне використання релігійних об'єднань в інтересах Німеччини та подальше нав'язування нехристиянської

неоязичницької віри з елементами окультизму.

Джерела та література

1. Васильєва О. Жребий митрополита Сергея Воскресенского / О. Васильєва // Наука и религия. – М., 1995. – № 5. – С. 20–25.
2. Грідіна І. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 20 с.
3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1993. – 659 с.
4. Косик В. Україна під час Другої світової війни (1939–1945) / В. Косик. – Київ ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто : Либідь, 1992. – 734 с.
5. Материалы церковно-общественной конференции «За други своя». – М. : Изд. Совет Русской Православной Церкви, 2005. – 152 с.
6. Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни / Т. Міненко. – Львів : Вінніпег, 2000. – Т. 1. – 392 с.
7. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
8. Церковная жизнь на территории оккупированной Украины в годы Великой Отечественной войны / Архиепископ Львовский и Галицкий Августин // Материалы церковно-общественной конференции «За други своя». – М. : Изд. Совет Русской Православной Церкви, 2005. – С. 111–115.
9. Шкаровский М. Нацистская Германия и Православная Церковь / М. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 2002. – 528 с.
10. Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935–1945 годов / М. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 2003. – 163 с.
11. Шкаровский М. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах / М. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – 400 с.

Пономаренко В. О. Політика окупаційного режиму відносно православної церкви (1941–1943 рр.)

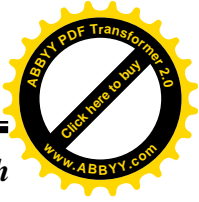
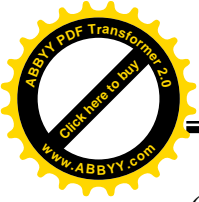
У статті розглянуто актуальну проблему, оскільки релігійне питання і роль церкви в роки окупації значно вплинули на перебіг історії. Проаналізовано плани нацистів щодо відновлення релігійного руху як ворожого більшовизму для впровадження власної політичної ідеології, зосереджено увагу на етноконфесійній політиці Третього рейху та особливостях церковно-релігійних процесів в окупованій Україні протягом 1941–1943 років.

Ключові слова: релігія, церква, нацизм, окупація.

Пономаренко В. А. Политика оккупационного режима по отношению к православной церкви (1941–1943 гг.).

В статье рассмотрена актуальная проблема, поскольку религиозный вопрос и роль церкви в годы оккупации значительно повлияли на ход истории. Проанализированы планы нацистов относительно восстановления религиозного движения как враждебного большевизму для внедрения собственной политической идеологии, акцентировано внимание на этноконфессиональной политике Третьего рейха и особенностях церковно-религиозных процессов в оккупированной Украине в течение 1941–1943 годов.

Ключевые слова: религия, церковь, нацизм, окупація.

Ponomarenko V. O. The policy of occupation regime to the Orthodox church (1941–1943).

This article is devoted to the actual problem, because religious issues and the role of church in the years of occupation significantly influenced on the course of history. The author analyzes the plans of the Nazis in an attempt to restore religious movement as hostile to Bolshevism to implement their own political ideology, focused on the politics of the Third Reich ethnokonfesion and features of the church and religious processes in occupied Ukraine during 1941–1943 years.

Key words: religion, church, nazism, occupation.

УДК 94:316.4.063.7:316.343:332.025.26«192/193»

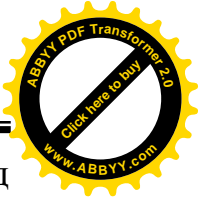
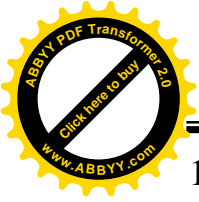
Пушкар Я. В.

**ОПІР ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ
В ПЕРІОД СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
(НАПРИКІНЦІ 20-х – ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ ХХ СТ.)**

Питання опору південноукраїнського селянства репресивній політиці більшовиків у роки суцільної колективізації розглядалася такими істориками як А. М. Бахтін [1], М. Т. Безотосний [2], С. В. Кульчицький [4], В. Ф. Кондрашов [5], Ю. В. Котляр [6], М. В. Кривоніс [7], П. Т. Тронько [8], П. І. Соболев [10], М. М. Шитюк [12; 13]. Вищеперелічені автори детально вивчили окремі аспекти опору селянства, однак в їх дослідженнях не було враховано опір представників національних меншин. Виходячи з вище наведеного мета статті полягає в тому, щоб комплексно дослідити опір всіх етнічних груп населення Півдня України репресивній політиці більшовиків.

Селянська війна проти влади, яку спричинила політика колективізації та розкуркулення не становила безпосередньої загрози для влади, тому що повстанський рух з різних причин не досяг всеукраїнського масштабу. Але спротив селян призвів до того, що репресивно-каральні органи приділили багато уваги його придушенню. Керівництво ДПУ УСРР, зокрема В. Б. Балицький, видали низку наказів про подолання селянського опору за допомогою стрілецької зброї. В округах і районах весь штат місцевих органів ДПУ займався протягом грудня 1929 р. та зими 1930 р. виключно організацією боротьби з селянським рухом опору. Здійснювалася агентурно-слідча робота, діяли воєнізовані групи (10–15 чол.) з числа міліції на чолі з уповноваженими із ДПУ, а на випадок масового організованого спротиву викликали регулярні частини внутрішніх військ. З 1 лютого по

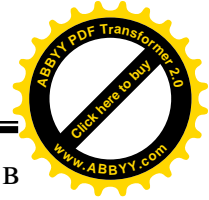
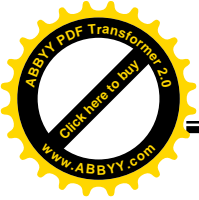

15 березня 1930 р. за інформацією заступника голови ДПУ Карлсона від 19 березня 1930 р. було заарештовано 25 тис. «куркульських активістів», ліквідовано 36 «контрреволюційних організацій», розгромлено 256 «терористичних групи». Також було 656 розстріляних, 3673 ув'язнених до концтаборів, 5580 депортованих [7, 103].

Проти селян було спрямовано і законодавство, зокрема більша частина статей Кримінального кодексу 1927 р. У 1927–1929рр. проти них активно використовували статті 56, 57 і 58 КК УСРР 1927 р., які давали змогу позбавляти «куркулів» волі з конфіскацією майна від 1 до 2 років за відмову від виконання державних повинностей. За статтею 103 (спекуляція) карали селян, які не здавали встановленої кількості зерна державі. Згідно з циркуляром Наркомпосту від 5 вересня 1929 р. репресії застосовувались проти «куркулів» та контрреволюціонерів, включаючи вищу міру покарання – розстріл. А постанова РНК від 22 грудня 1929 р. давала право про направлення засуджених куркулів у концтабори [12, 132].

На початку 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) розробило масову каральну акцію проти «куркулів»: виселення сотень тисяч селян у райони Крайнього Півночі та Північного Уралу. Тоді ж прийнято постанову ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про заходи щодо розкуркулення селян» від 3 липня 1929 р., «Про ознаки, які визначили селянське господарство як куркульське» від 13 серпня 1929 р., постанови ЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію оренди землі та боротьбу з куркульством» від 1 лютого 1930 р., «Про єдиний сільськогосподарський податок на куркулів» від 28 грудня 1930р., обіжник Наркомзему УСРР «Про ліквідацію заможних господарств у районах суцільної колективізації і утворення переселенських виселків для розкуркулення селян» від 21 листопада 1930 р. 7 серпня 1932 р. побачила світ постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», яку народ влучно назвав указом «про п'ять колосків». Основною мірою покарання в ній визначався розстріл і лише як виняток – 10 років позбавлення волі [12, 133].

Всі ці заходи більшовицької влади торкалися і південноукраїнського селянства. Наприклад 25 грудня 1932 р. Верховний суд УСРР відхилив касаційну справу селянки Н. М. Клименко з Дніпропетровщини, яку засудили на 10 років за те, що «вона займалася крадіжками з колгоспних ланів, зрізанням колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків» [4, 559].

У той час народні суди були буквально завалені розглядом справ, в яких фігурували селяни в якості обвинувачуваних. Наприклад, нарсуди Донбасу розглянули в 1933 р. 10 563 справи за «колгоспи», засудивши 151 166 чол., пересічно 806 осіб на район. справи розглядалися без свідків на підставі акта сільради про крадіжку [7, 103].

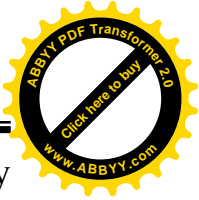
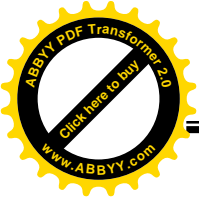
Родинний зв'язок із заможним селянством був підставою для звільнень із роботи. Це робилося під час проведення перевірок на лояльність до режиму представників державного апарату місцевих органів влади, що дістали назву «чисток». Одна з таких чисток проходила з 27 по 31 грудня 1929 р. у селі Коларівці в Коларівському болгарському національному районі на засіданнях спеціально створеної районної комісії [9, 158].

За ухвалою комісія звільнила з роботи вчителя села Зеленівка – О. Кюссе. Йому в провину ставилося те, що він є «вихідцем з куркульської сім'ї, яка завжди експлуатувала найманих робітників і мала торгівлю в селі Преславі» [9, 159].

Зв'язок із заможними селянами і служба в білій гвардії стали основними звинуваченнями, висунутими по відношенню до завідувача податкового відділу Ф. Мечєва. Саме на цьому акцентував увагу комісії селянин І. Димов, який брав участь в обговоренні «Мечєв – син куркуля, – таких співробітників нам не потрібно» [9, 159].

У відповідь діям влади підіймається хвиля опору селян сталінському керівництву. В Запорізькому краї ці протистояння вилилися головним чином у «баб'ячих бунтах» та «волинках». «Волинки» відбувалися у селах Санжарівка, Марфополь Гуляйпільського району, Новоданилівка та Хитрівка Оріхівського району, в яких брало участь до 100 чоловік. Але найбільш масові виступи відбулися в Запорізькому та Михайлівському районах. В 1929–1930 рр. в селах Розумівка (5 «волинок», яких взяли участь 400 чоловік), Мар'ївка (1 «волинка» – 200 чоловік), Біленьке (2 «волинки» – 300 чоловік), Любимівка (2 «волинки» – 450 чоловік), Широке (5 «волинок» – 1500 чоловік) [11, 66].

Селяни також протидіяли роботі хлібозаготівельних бригад, організовували підпали колгоспного майна, побиття активістів. В одному з сіл Карл-Лібкнехтівського району було побито голову КНС та активіста комсомольця, котрі ходили по хатах і нагадували про хлібоздачу. Повсюдно спостерігалися факти переховування хліба в помешканнях бідноти, приміщеннях різних громадських установ, зокрема в аптеках та амбулаторіях підвідомчих Червоному Хресту. У Благоївському районі були підпалені господарські приміщення Павлинського ТСОЗу [3, 152].

На початку 1930 р. у Скадовському районі Херсонського округу повсталі селяни вступили в боротьбу із загонами міліції та сільськими активістами. Масові заворушення охопили також Фрунзенський, Благоївський та інші райони Одещини. Загалом уже у лютому-березні 1930 р. лише в Одеському окрузі зареєстровано 55 великих виступів селян [13, 144].

Були випадки збройного опору проти розкуркулення та колективізації і на Миколаївщині. В Новобузькому районі зареєстровано 15 пожеж сільрад і збройних нападів, а в с. Шаманівці повстанці підпалили велику поміщицьку садибу, де містилося правління СОЗ [10, 235].

В Павлоградському районі Дніпропетровської округи селянське повстання очолив лейтенант Червоної Армії, який прибув у відпустку якраз у той час, коли його мати і батько, його сім'я уже були внесені до списків для розкуркулення. Повстання охопило сусідні села. Для придушення повстання були направлені регулярні частини Червоної Армії, включаючи танки та авіацію. П'ять днів повстанці захищались, озброєні гвинтівками, обрізами, косами і сокирами проти піхоти, яка йшла на повстанців села під прикриттям артилерії, танків та авіації. Безіменний командир повстанців загинув у бою. Багато селян було вбито, полонених розстрілювали, всі, хто брав участь у повстанні одержали 10 років в концтаборах, решту було депортовано [10, 237].

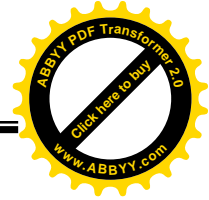
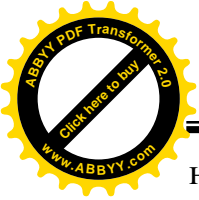
12 березня 1930 р. більше тисячі чоловік із с. Дальники на Одещині пішли вранці до Одеси із гаслами «Хай живе радянська влада, геть СОЗи», але демонстрантів розігнали на підступах до міста [1, 100].

Протягом лютого-квітня 1930 р. у Південній Україні відбулося понад 370 масових виступів селян [6, 105].

В 1931 р. селянство більш активно почало виступати проти надмірних хлібозаготівель. 15 жовтня в с. Олянівці Новобугського району Миколаївщини під час роботи буксирної бригади куркулем поранено з дробовика одного із буксирників [5, 45].

В 1932–1933 рр. виступи селян півдня України продовжувалися, але в невеликій кількості. Так вночі з 4 на 5 жовтня в с. Воскресенському Миколаївського приміського району вбито заступника голови комісії сприяння хлібозаготівлі О. П. Сизова та поранено голову комісії Щедрова [8, 87].

Страх голодної смерті, жорстокі репресії в одних людей паралізували волю, народжували безнадійний фаталізм, інші ж, всупереч всьому, боролися за виживання. Так, у розпал голоду в кінці квітня 1933 р. відбувся бунт у селі Новознесенське Миколаївської області. Селяни напали

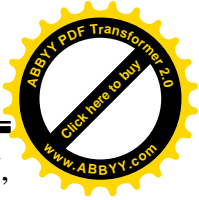
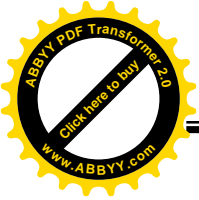
на зерновий склад, і тоді їх скошили охоронці ОДПУ [1, 155].

Необхідно зазначити, що голод 1932–1933 рр. став головним «помічником» влади у справі придушення селянських хвилювань. У цей період рух опору фактично припинився.

Отже, можна констатувати той факт, що в період проведення суцільної колективізації південноукраїнське селянство активно протидіяло політиці радянської влади в аграрному секторі економіки республіки. Рух опору, зумовлений непомірним тягарем хлібозаготівель, оподаткування та розкуркулення охопив всі місцевості півдня України. Селянський опір проявився в різноманітних формах: від небажання підписувати заяви про вступ до колгоспу, агітації проти заходів влади на селі, протидія роботі хлібозаготівельних бригад, підпалів колгоспного майна, «волинок», «баб'ячих бунтів». Звичайно, що селянський рух опору жорстоко подавлявся за допомогою міліції, ДПУ, Червоної Армії. Головним «помічником» сталінського режиму в справі подолання виступів селян став голод 1932–1933 рр., який звів ці виступи нанівець.

Джерела та література

1. Бахтін А. М. Репресивно-каральні заходи влади проти півдня України в період голоду 1932–1933 років / А. М. Бахтін // Селянство Півдня України: історія і сучасність. Збірка доповідей Всеукраїнської наукової конференції / Відп. ред. Шитюк М. М. – Миколаїв : МДУ, 2003. – С. 154–158.
2. Безотосний М. Т. Опір сталінізму в Україні (1923–1930-ті рр.) / М. Т. Безотосний // Український історичний журнал. – 1993. – № 6 – С. 95–110.
3. Журба М. А. Громадянські об'єднання національних меншин півдня України в хлібозаготівлях (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / М. А. Журба // Селянство півдня України: історія і сучасність. Збірка доповідей Всеукраїнської наукової конференції / Відп. ред. : Шитюк М. М. – Миколаїв : МДУ, 2003. – С. 150–153.
4. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 : Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1992. – 736 с.
5. Кондрашов В. Ф. Колективізація сільського господарства Миколаївщини на сторінках місцевої періодичної преси / В. Ф. Кондрашов // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна конференція. – Миколаїв : Атол, 2004. – С. 44–46.
6. Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанна республіки. (1919–1920 рр.) : [монографія] / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : ПП «Спрінт-прінт», 2000. – 112 с.
7. Кривоніс В.М. Соціальні функції органів правопорядку в період голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. М. Кривоніс // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 101–110.
8. Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині у 1921–1950-ті роки : Збірник / П. Т. Тронько (голова ред.кол.). – Київ-Миколаїв : Світогляд, 2004. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»).
9. Савченко О. І. Початок політичних репресій у Коларівському болгарському національному районі // О. І. Савченко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспект в умовах Півдня України. Збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 6–8 жовтня

- 2005 року / Під ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. – С. 158–160.
10. Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації та голоду (1929–1933 рр.) : [монографія] / П. І. Соболев. – Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 386 с.
  11. Ткаченко В. Запорізький край в часи тоталітаризму (1917- кінець 1930-х рр.) / В. Ткаченко, О. Старух // Повернені імена: Статті, короткі біографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій в Запорізькій області) НАН України. Голов. ред. кол. з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» (Голова-академік НАН України П. Т. Тронько). Запорізька обласна ред. кол. з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» в Запорізькій області / Гол. – докт. філос. наук В. І. Воловик. – К. : Вир, 1998. – Кн. 1. – С. 41–86.
  12. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 128–142.
  13. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст. : [монографія] / М. М. Шитюк. – Інститут історії НАН України. – К. : Тетра, 2000. – 532 с.

Пушкар Я. В. Опір південноукраїнського селянства репресивній політиці більшовицької влади у період суцільної колективізації (наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст.).

В статті досліджується опір всіх етнічних груп населення Півдня України репресивній політиці більшовиків.

Ключові слова: Південь України, колективізація, репресії, етнічні групи.

Пушкар Я. В. Сопротивление южноукраинского крестьянства репрессивной политике большевистской власти в период сплошной коллективизации (в конце 20-х – начале 30-х годов ХХ ст.).

В статье исследуется сопротивление всех этнических групп населения Юга Украины репрессивной политике большевиков.

Ключевые слова: Юг Украины, коллективизация, репрессии, этнические группы.

Pushkar Y. V. Resistance southern Ukrainian peasants against the repressive policies of the Bolshevik power in the total collectivization period (late 20's – early 30's XX'th century).

The article investigates resistance all ethnic groups of Southern Ukraine repressive policies Bolshevik.

Key words: South of Ukraine, collectivization, repression, ethnic groups.

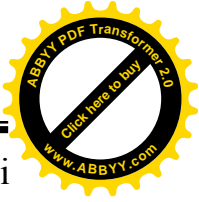
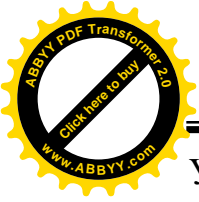
УДК 94(477.5):330.342.173(470+571)«17»

Семенець В. Ю.

РОСІЙСЬКА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПАНСІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ В ХVІІІ СТ.

Соціально-економічні відносини в суспільстві є одним з найпотужніших факторів, що визначають розвиток держави. Попри багатолітні намагання денационалізувати й асимілювати Україну, а також незважаючи на важкі історичні випробування, що випали на її долю,

Українська держава продовжує існувати й розвиватися. Значні складнощі нинішнього процесу становлення української політичної нації та Української держави не в останню чергу спричинені соціально-економічною імперською політикою упродовж XVIII ст.

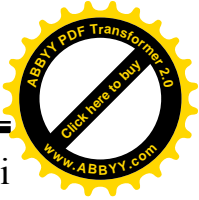
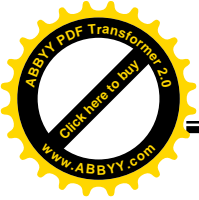
Метою даної статті є висвітлення однієї з ключових проблем соціально-економічного розвитку Лівобережної України в XVIII ст. – російської економічної експансії у сфері торгівлі та доведення, що свідомо діяльність централізаторської політики була спрямована на повну інтеграцію Гетьманщини в структуру Російської імперії.

Соціально-економічні процеси, які відбувалися на території України в добу Гетьманщини, і до сьогодні є не достатньо вивченими. Українські дослідники другої половини XIX–XX ст. вивчали, головним чином, період Хмельниччини, політичні події, які відбувалися на українських землях у другій половині XVII–XVIII ст., приділяючи порівняно менше уваги економічному розвитку Лівобережної України. Щоправда, було опубліковано ряд праць, присвячених економічному розвитку, але розглядаючи їх в контексті воєнно-феодальної політики царського уряду в Україні. До праць останніх десятиліть, які торкаються проблеми належать дослідження В. Горобця [1], О. Гуржія [2], З. Когут [5], І. Коропецького [6], Л. Мельника [8], О. Морозова [9], В. Смоля, В. Степанкова [12], О. Субтельного [13].

Досліджуючи різні аспекти україно-російських відносин у XVIII ст., історики констатують, що для Гетьманщини, відносини з Російською імперією мали фатальні наслідки. Царський уряд не тільки не дотримувався взятих на себе зобов'язань зі збереження суверенітету української держави (після міждержавних домовленостей 1654 року), а й проводив жорстокий фінансовий контроль та тиск на території Гетьманщини що призвело до занепаду всього економічного життя цього регіону.

За оцінкою Ореста Субтельного, російська централізаторська політика на Україні у XVIII столітті передбачала три основних мети: 1) підпорядкувати українське управління, економіку та культуру; 2) максимально користуватися людськими та господарськими ресурсами України; 3) повністю підкорити українську верхівку та простий люд [13, 211–212].

Головними цілями російської економічної експансії, за оцінкою економіста Івана Коропецького, було: 1) збільшення прибутків Російської держави; 2) організація сприяння розвитку російських портів; 3) захист російської економіки передусім промисловості від конкуренції з закордонними товарами [6, 34].

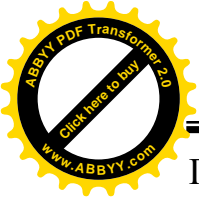
У XVIII ст. Лівобережна Україна була найбільшим за площею і населенням автономним регіоном, де в 1760-х рр. проживало понад 1 млн. чоловік. У ті часи загальна кількість населення імперії — разом з усіма військовими формуваннями — становила трохи більше 11 млн. осіб чоловічої статі [5, 27]. Саме на Лівобережжі на початку століття зосереджувався центр політичного та культурного життя українських земель.

Протягом першої чверті XVIII ст. досить інтенсивно розвивалася торгівля. Цьому зокрема сприяв більш швидкий, ніж у попередній період, перехід до грошового господарства. Ставши великими землевласниками, представники старшини зайнялися переробкою сільськогосподарської продукції, засновуючи промисли й заводи, які працювали на ринок. В той же час майже все XVIII ст. позначене наступом російського уряду на українську торгівлю.

Надзвичайно негативні наслідки для української торгівлі мала централізаторська політика Петра I. В основу промислово-торговельної політики цього царя лягли принципи меркантилізму, перейняті ним із заходу, особливо сильно виражені в його спробах створити мануфактуру. Разом з тим ішли фіскальні заходи, бажання знайти якомога більше джерел, щоб заповнити державну скарбницю для покриття потреб, викликаних реформами царя, а особливо довгими війнами. Інтереси центру грали в цій російській політиці домінуючу роль. Москва мала збагачуватися також і коштом окраїн, а в першу чергу України. Проте наслідки цієї регламентації торгівлі в історичних джерелах не проаналізовані.

У XVIII ст., за оцінками історика Д. Дорошенка, головний ринок збуту українських товарів знаходився в Польщі та Німеччині. Український експорт до цих країн йшов переважно через порти Балтійського моря, які належали Росії (Гданськ, Кенігсберг, Рига). В 1701 році вийшла царська постанова, яка глибоко зачепила українські торговельні інтереси, згідно з яким українські купці мали продавати свій товар лише через російський порт Азов, а не через балтійські порти [4, 168]. Цар заборонив вивозити з України дуже важливий продукт експорту – прядиво, поташ, сало, віск, юхту та інші продукти за кордон, яке йшло головним чином до Риги; і наказав вести його до далекого Архангельська на Білому морі. Далека дорога, потреба перевозити через російську територію з її заставами, митами, свавільством урядових осіб і т.д. були для українських купців просто руйнуючими [4, 170].

В 1714 році вийшла заборона щодо вивозу цілого ряду продуктів: прядива, шкіри, поташу, сала, воску, олії, щетини та цілий ряд інших товарів. Їх дозволено було везти тільки до російських портів – Риги,

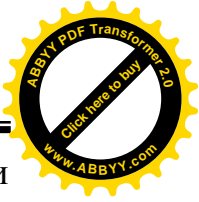
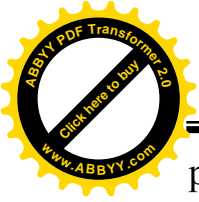

Петербурга та Архангельська. Указами 1719 р. заборонено вивіз усякого збіжжя, від 1720 р. – овечих шкір і вовни, від 1714 і 1721 рр. – срібла (як обробленого так і брухту), від 1721 р. – золота [4, 171].

За царським указом 2 квітня 1722 року була створена Малоросійська колегія, яка відразу стала елементом російської владної структури, штат якої складався виключно з російських чиновників, які контролювали, зокрема, фінанси Гетьманщини [1, 31]. У Грамоті до українського народу Петро I заявив, що Малоросійську колегію засновано для того, щоб народ «український не був ні від кого обтяжений – ані неправими судами, ані утисками старшин» [10, 82]. У 1725 році Малоросійська колегія заборонила продавати тютюн, бурштин і поташ [7, 199]. Ці заборони та обмеження експортувати українські товари просто знищували українську зовнішню торгівлю.

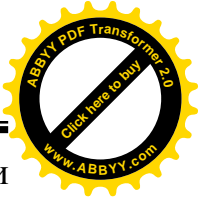
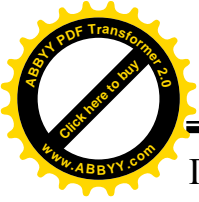
Такого ж роду заборони лягли й на український імпорт. 1714 р. заборонено ввозити мідяні і російські срібні гроші, те саме стосувалося в указах 1718, 1719, 1721 рр. панчіх, дорогих матерій, золотих та срібних ниток, голок, полотен, фарб, тютюну, цукру, мап, столову білизну [4, 171]. Майже повна заборона ввозу промислових товарів з Європи перетворила українських купців лише в експортерів продукції, ліквідуючи іншу половину їх торговельної діяльності – імпортні операції. Українські купці змушені були ряд промислових товарів (шовк, вовняні вироби) перекуповувати в російських купців, які мали традиційні торговельні зносини з Іраном і Китаєм. Все це робилося для того, щоб допомогти російським купцям, які саме почали засновувати фабрики та мануфактури. Так, наприклад, коли в Рязані була заснована фабрика з виробництва голок, то в Україну було заборонено завозити голки з Австрії для того, щоб примусити купувати вироби Рязанської фабрики, хоча ті були гіршими та дорожчими за австрійську продукцію [4, 171]. Вся приватна торгівля мала бути монополізована в їх руках; молода російська мануфактура повинна була теж виростати коштом української торгівлі з закордоном. Застосовувалися також традиційні методи обмеження імпорту в Україну закордонної продукції, здатної конкурувати з російською. При імпорті зарубіжних товарів в Україну бралось мито в розмірі від 10 до 37 % від вартості товару [4, 172].

Цим втягнення України в сферу російських економічних інтересів не обмежувалось. Окрім гвалтовного переміщення давніх українських торговельних шляхів купцям з Лівобережної України довелося також мати справу з конкуренцією з боку російської казни, агенти якої скуповували тут «заповідні товари» з тим, щоб перепродати їх іноземним купцям, а

разом з тим обмежували приватних людей в їх праві торгувати цими продуктами. Отак за дешевшу ціну скуповувалося українське прядиво і перепродувалося за кордон через Архангельськ. Наприклад, у 1712 р. казна скупила на Лівобережжі прядива на 10 тисяч рублів з тим, щоб перепродати його в Архангельську [4, 171]. У 1718 р. казна знову здійснила таку ж операцію, до того ж гетьману наказано подбати про «анбары» для складування закупленого прядива [7, 45]. Від агентів казни потерпала навіть старшина, у якої скуповували «заповідні товари». Так, миргородський полковник Данило Апостол в листі від 9 грудня 1714 р. скаржився Головкіну на генерала Шидловського, який скуповував селітру для війська: «при семь в надхяніе тоейже патронской милости сиятельству вашему доношу о великомъ моемъ убитку в заплатехъ чрез Шидловского мнѣ учиненномъ за селитру, которую онъ безъ моего вѣдома перенялъ на себе платежем, о що я его требовалъ анѣ себе платежемъ не просиль, но онъ своимъ проискомъ умисля великую мнѣ учинилъ убѣль...». Полковник просив «дабы Ц.В. повелѣли на немъ, Шидловском, а пожитковъ его денги доправит и мнѣ отдат..., которого убитку за многократними послілками на Москву учинилось на осмьсотъ рублевъ». [8, 3]. 1713 р. вийшла заборона продавати і за кордоном, і в межах Російської імперії селітру – з одночасним наказом здавати її виключно в артилерійські склади в Москві і Петербурзі. 1719 р. у зв'язку з переходом в Росії так званих «казенних товарів» у «вільний торг» вилучено із цього розпорядження поташ і смольчуг, при чому це вилучення було дійсним і для України. Ці важливі продукти були тут трактовані як «казенні товари», тобто з виключним монопольним правом на них Російської держави. Ця прерогатива державної скарбниці в торгівлі зберігалася протягом всього XVIII ст. Наприклад, якщо в місті купці мали право торгувати сіллю, то коли одночасно з нею продавалася казенна, продаж першої тимчасово заборонявся – «пока казенная сойдет» (м. Ромни, 1783 р.).

Етнічна однорідність українського купецтва, як і старшинської еліти, завжди викликали острах у правлячих колах Росії. Для того, щоб зруйнувати віками існуючу соціальну структуру за указом Петра I російським купцям дозволялося купувати на території Гетьманщини «деревни» к «заводам». У такий спосіб офіційно надавалася можливість «вкорінення» торгових людей з Московії в Україні [4, 193]. Зі свого боку, російські торговці, маючи підтримку з боку російської адміністрації, займалися скупкою місцевих продуктів і вивозом їх до Росії. Особливо широкого розміру набули торговельні операції компанії Меншикова –

Павлова – Строганова, які в 1711–1714 рр. за дешеву ціну скуповували українське прядиво і продавали в Москву за вдвічі дорожчими цінами. Практика цих закупів була настільки безоглядною, що гетьманові Скоропадському довелося в 1719–1720 рр. вести з цього приводу слідство. Те саме можна сказати, наприклад, і про торгівлю волами. Тут особливо показав себе Меншиков. Він, займаючись скупівлею волів на Україні ще з 1709–1710 рр. (переважно за посередництвом Данила Апостола), платив за одного вола дуже малі ціни в 8–16 коп. [4, 172].

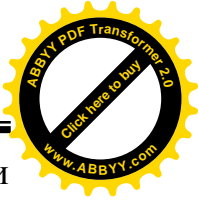
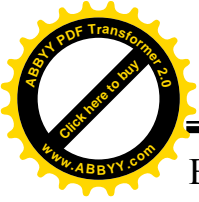
Використовуючи свої зв'язки та фактичну безкарність, вони купували український товар за низькими цінами, а потім продавали їх значно дорожче. Українські купці не могли витримати конкуренції з російськими купцями. Політика зменшення цін всередині Гетьманщини проводилася з метою збільшення прибутків російських купців, які займалися перепродажем української продукції. В цілому російські купці були більш привілейовані, ніж українські. Росіяни з дозволу свого уряду могли торгувати тією продукцією, якою українським купцям заборонено.

Росія також займалася активним руйнуванням внутрішнього фінансового ринку України, української фінансової системи. Російські гроші практично витіснили всі гроші (зокрема українські) з Гетьманщини після реформи Петра I 1700–1704 рр. Після включення Південної України, Правобережжя та Волині до складу Російської Імперії, ці регіони також стали суб'єктами російської монетарної системи [6, 37].

Російський цар Петро I та його наступники застосовували різноманітні дискримінаційні заходи щодо української економіки. Росія заборонила торгівлю Гетьманщини з запорізькими землями та Кримом, перевезення товарів через землі Запорізької Січі та Криму. В багатьох випадках російський уряд, прагнучи одержати додаткові прибутки, визискуючи українську торгівлю, вдавався до звичайних хитрощів. Дуже часто уряд сповіщав офіційно про свої накази в торгових справах вже після того як фактично почав запроваджувати їх в життя. Це в свою чергу руйнувало українську торгівлю, відбивало охоту в українських купців здійснювати нові операції, бо ніхто не був впевнений, що та чи інша здійснена закупівля товарів не підпаде під заборону до того часу, поки закуплена партія буде продана [4, 171–172].

Така жорстка політика російського уряду в сфері торгівлі дала свої результати. Велика кількість українських купців збанкрутувала або припинила займатися торговельною діяльністю. Натомість російські підприємці швидко опановували цілі сектори української економіки.

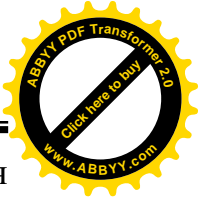
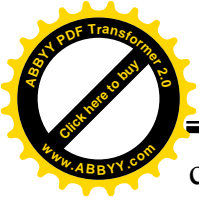

Вже в 1832 році близько 50% купців і 45% власників заводів були росіянами [13, 316].

У парі з штучною регламентацією українського експорту та імпорту йшла також митна політика російського уряду. Український історик 20-років ХХ століття В. Руднєв поділив митні збори на Гетьманщини на довізні, транзитні та внутрішні. До довізних мит він зарахував «індукту» й «евекту», тобто ті, які застосовуються до імпорту й експорту, до транзитних мит зарахував ті, що збиралися з перевозів, мостів і гребель із проїжджих купців: внутрішні мита – це мита, які накладалися під час продажу на торгах та ярмарках, а саме: вагове, кругове, скатне, покошене зі збіжжя, що призначено на продаж, з возів з крамом, ярмаркове з торговельного люду [11, 139]. Всі вони йшли до гетьманського збору і розподілялися на адміністрацію гетьмана, військо та озброєння. Проте царський уряд намагався спрямувати прибуток із цих зборів на свої потреби. Українські купці при своїх закордонних операціях платили на українському кордоні «індукту» і «евекту». Також, за той самий крам брали ще мито в російських портах. Висота цього мита (з міри, ваги або з вартості товару) виносила 5–10% вартості краму і платити його треба було тільки в золоті. В 1724 р. заведено було такі митні тарифи при вивозі з України: від юхти, хутра, олії, сала, льону та прядива – 4% від установленю оцінкою вартості, від смоли – 18%, від збіжжя – 25%, а від льняної пряжі та необробленої шкіри – навіть 37%. За привізний крам, який ввозився на українську територію, зібрано на російському кордоні від 10 до 37% [4, 172].

Новий контроль виник на українських кордонах. Зараз же після повстання Івана Мазепи царський уряд обсадив українські кордони військовими форпостами, які контролювали переїжджих. 1714 р. ці форпости перетворились у спеціальні застави з контрольними функціями, обов'язком яких було стежити за виконанням приписів про так звані «заповітні товари» і щодо права торгівлі тільки з російськими портовими містами. Нові контрольні органи славилися на Україні зі своєї безконтрольності, сваволі і безкарності; вони завели цілу систему здирства і ошуканства, а то і просто розбоїв. Навіть вищі російські урядовці нарікали, що через ці зловживання на кордонні чужоземна торгівля в Україні занепадає, а російська скарбниця не дістає ніяких прибутків від митних зборів [4, 173].

У зв'язку з заборонами, покладеними російським урядом на різні категорії товарів, виникло ще одне утиснення української торгівлі. Царським указом від 1715 р. заведено було урядовий контроль над українськими купцями, який їх дуже обтяжував. Купцям треба було їхати

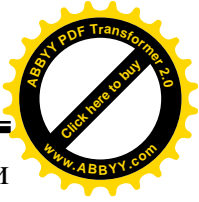
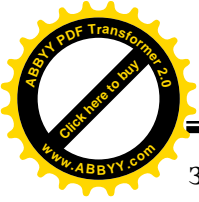
спочатку до Глухова зі списком своїх товарів на перевірку їх та для взяття у гетьмана дозволу, що, звичайно було пов'язане з подорожніми та іншими видатками і вимагало часу. Пізніше, після смерті Скоропадського, цю контрольну функцію перебрав київський губернатор. А потім їхати до російського міста Брянськ [4, 172]. Після цього купці проходили ще одну перевірку на російській прикордонній заставі. Все це забирало в українських купців багато часу та сил і відповідно завдавало величезних фінансових збитків. Також були скасовані окремі українські паспорти.

В 1742 році було видано новий указ, згідно з яким «потреблялись те индуктивные деньги с прочими тамошними Малороссийскими доходами на гусарские полки» [9, 9]. Комісія з мит, у 1754 році, розглянула ряд проектів які відображали точку зору ряду російського купецтва і мануфактуристів про перенесення прикордонних митниць із кордону між Росією та Гетьманщиною на західний кордон останньої. Комісія пропонувала російському уряду створити прикордонні митниці – головна в Києві та по боках від Києва – в Сорокошицях, Мглинах, а для проїжджих купців з Криму в Перевалочній, також додаткові митниці Стародуба, в Полтаві і Кременчуці. Після того, як митниці будуть створені, Комісія з мит пропонувала ліквідувати «індукту» та «евекту». Головною метою цього проекту було включення Гетьманщини до складу території, на яку поширювалася юрисдикція митної системи Росії, тобто, знову ж таки, створювались умови для експансії російського купецтва на український ринок [9, 10].

В 1754 р. імператриця Єлизавета скасувала внутрішні тарифи в Російській імперії. Це стосувалося і Лівобережної України і мало згубні наслідки для багатьох місцевих джерел прибутку, оскільки місцева козацька адміністрація, міста й навіть монастирі жили за рахунок цього. Був також скасований тариф за переїзд кордону Лівобережжя з Росією, але за це гетьманові з імперської скарбниці щороку виплачувалося 50 тис. карбованців компенсації [9, 10].

Особливих утисків зазнала митна справа у 1754 році, коли Сенат в односторонньому порядку видав указ про зменшення податків на продаж конопель, воску й сала, що ввозилися в Україну з Росії. У наступні роки наступ на українську торгівлю не припиняється, Так, у 1785 році помітно активізувалися заходи імперського уряду, спрямовані на обмеження (а то й повне усунення) осіб, які торгували, не будучи міщанами чи купцями.

Зрозуміло, що штучні обмеження в торгівлі породжували всілякого роду зловживання з боку чиновників різних ланок. Так, 1789 р. виникла справа про неправомірні дії Гадяцької думи, яка за торгівлю в місті

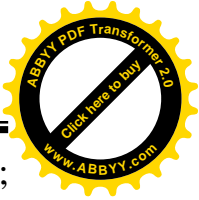
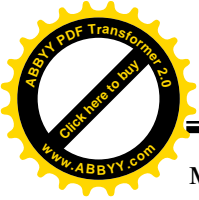
збирала з козаків і «другого звання людей, не в числі купечества и мешанства состоящих», несанкціоновані збори грошима [3, 18].

Коли ж чиновники на місцях самі здійснювали недозволені закупки вівса, сіна, хліба тощо, то торговими людьми такі акти розцінювались як спрямовані на «подрыв общества».

Таким чином російський уряд здійснював цілеспрямовану руйнацію української торговельної діяльності з метою остаточної інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії. Тим паче, що тепер їх могли підтримували не тільки чиновники Петербурга, але й російська бюрократія України. В 1722 році – Малоросійська колегія, діяльність якої ґрунтувалася на законах та нормативних актах Російської імперії [1, 31]. За п'ять років своєї присутності в Україні колегія активно займалася нищенням економічної самостійності Гетьманщини. Восени 1722 року за наказом російського уряду в Україні почали збирати медову й тютюнову десятину з усіх категорій населення кошти, які раніше використовувалися на потреби української адміністрації, віднині надходять до бюджету колегії [12, 269]. Загалом із загальної суми видатків 260 тис. 362 крб. – на потреби краю було використано лише 92 крб., а решту відправлено до Петербурга [1, 31]. Після остаточної ліквідації інституту гетьманства 10 листопада 1764 року управління Лівобережною Україною було доручене другій Малоросійській колегії, яку очолив відомий російський політик і полководець граф Петро Рум'янцев. За його розпорядженнями були здійснені дуже важливі заходи з метою повної ліквідації автономії України, що і відбулося у 1781 році. В 1782 р. було скасовано полковий устрій і запроваджено поділ на три намісництва: Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське, кожне з яких поділялося на 11 повітів, названих відповідно до 10 повітових центрів, а кожна столиця намісництва була також центром того ж повіту. В 1783 році були скасовані українські адміністративні та фінансові установи, які діяли в Гетьманщині, і були замінені відповідними російськими бюрократичними установами [13, 220]. У 1796 р. Лівобережжя було перетворене в Малоросійську губернію.

Очевидно, що втративши будь-яку регіональну специфіку, лівобережні землі не могли жити самостійним економічним життям, їх все активніше втягували в господарсько-економічну структуру Російської імперії.

Отже, головними результатами російської економічної експансії в XVIII ст. є повна ліквідація Російською імперією української фінансової системи та тотальне запровадження російських грошей; ліквідація зовнішньої торгівлі Гетьманщини з країнами Європи та Туреччиною;

монополізація російськими купцями українсько-російської торгівлі; масове переселення переважно державних чиновників та російської господарської еліти (купці, промисловці), які за допомогою російського уряду витіснили корінних українців.

Джерела та література

1. Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В. М. Горобець, О. В. Струкевич // УДЖ. – 1997. – № 1. – 31 с.
2. Гуржій О. І. Іван Скоропадський / О. І. Гуржій. – К. : Альтернативи, 2004. – 193 с.
3. Гуржій О. І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку / О. І. Гуржій // УДЖ – 2004. – № 3. – 18 с.
4. Дорошенко Д. «Нарис історії України»: Т. 2 / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – С. 168 ; С. 170–173.
5. Когут З. Російський центрзм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр. / З. Когут. – К., 1996. – 27 с.
6. Коропецький І. «Дещо про минуле та сучасне української економіки» / І. Коропецький. – К. : Либідь, 1995. – С. 34–37 ; 340 с.
7. Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Д. Крупницький. – К. : Україна, 2004. – С. 45 ; 199 с.
8. Мельник Л. Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) / Л. Мельник // Історія України. – 1997. – № 43. – 3 с.
9. Морозов О. Митні відносини в Гетьманській Україні в першій половині XVIII ст. / О. Морозов // Історія грані №3 травень-червень 2010. – С. 9–10.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – Т. 2. – 82 с.
11. Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I / В. Руднів // Науковий збірник за рік 1925. Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1926. – Т. 20. – 139 с.
12. Смолій В. А. Українська державна ідея / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 269 с.
13. Субтельний О. Україна. Історія / Субтельний О. – К. : Либідь, 1993. – 211 с., 220 с, 316 с.

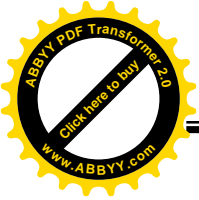
Семенець В. Ю. Російська економічна експансія на території Гетьманщини в XVIII ст.

У статті розглядається російська економічна експансія протягом усього XVIII ст. в добу Гетьманщини. Особлива увага при цьому приділяється впливу центральної влади на економічне становище української національно-політичної автономії, і як результат, інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії.

Ключові слова: Гетьманщина, експансія, торгівля, експорт, імпорт, митниця, купецтво.

Семенець В. Ю. Российская экономическая экспансия на территории Гетманщины в XVIII веке.

В статье рассматривается российская экономическая экспансия на протяжении всего XVIII века в эпоху Гетманщины. Особое внимание при этом уделяется влиянию центральной власти на экономическое состояние украинской национальной политической автономии, и как результат, инкорпорации Гетманщины в состав Российской империи.

Ключевые слова: Гетманщина, експансія, торгівля, експорт, импорт, таможня, купечество.

Semenets V. Y. Russian economic expansion in the Hetmanschina's territory in the XVIII century.

In the article Russian economic expansion during XVIII century in the Hetmanschina's age is considered. Special attention is given to the influence of the central government on the state of the economy of the Ukrainian national political autonomy, and as a result, incorporation of the Hetmanschina to the Russian Empire.

Key words: Hetmanschina, expansion, trade, export, import, customs, merchant class.

УДК 94:336.71:«332.04/12.1918»(477)

Сердюченко Т. В.

ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО БАНКУ, ЙОГО СТРУКТУРА ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)

Однією з вагомих основ фінансової політики сучасного типу будь-якої держави завжди були і залишаються банківські установи. Початок грошового розвитку країни, економіко-фінансову стабільність і незалежність держави має зберігати і центральний національний банк держави.

Політика гетьманської держави у банківській сфері стала об'єктом дослідження таких вчених, як: З. Комаринська, І. Лютий, О. Реєнт. Ґрунтовний аналіз банківської сфери та всієї фінансової системи Української держави Павла Скоропадського здійснив П. Гай-Нижник.

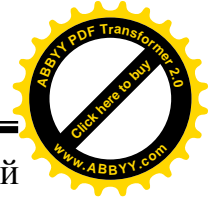
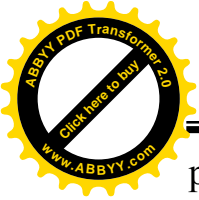
Мета статті – комплексно проаналізувати законодавче оформлення та діяльність Українського Державного банку.

Після гетьманського перевороту, відразу після створення нового уряду, міністр фінансів А. Ржепецький заявив, що, крім інших завдань, намагатиметься оновити банківський апарат у формі Державного і приватних банків. Виконувачем обов'язків директора Державного банку було залишено В. В. Ігнатовича [3].

Заснувати Український Державний банк довелося майже заново. Водночас із роботою для вироблення повномірного юридично-фінансового забезпечення головного банківського закладу країни вживалися заходи щодо відновлення зв'язку з конторами і відділеннями, налагодження центральної бухгалтерії, призначення службовців тощо. Підготовча робота тривала до початку серпня 1918 р.

Уже 6 серпня 1918 р. було затверджено Закон про встановлення

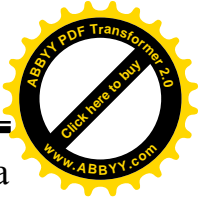
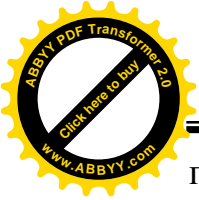
розрахунку платні службовцям у конторах і відділах Державного банку, який юридично вводився в дію з 1 червня, «щоб з того часу видачу добових та процентових додаткових грошей було припинено» [5]. Офіційно ж Державний банк було засновано 10 серпня 1918 р., коли П. Скоропадський підписав Закон про затвердження Статуту Українського Державного банку й асигнування коштів до його основного капіталу. Пункт 3-й Закону зазначав: «Відпустити з коштів Державної Скарбниці 100.000.000 карб. На утворення основного капіталу Державного Банку з проведенням цього видатку по обрахунку Кредитової Канцелярії на 1918 рік по Відділі Надзвичайних Видатків» [10, арк. 20].

23 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський наказом за № 4 ухвалив доповідну міністра фінансів, згідно з якою з 1 червня 1918 р. товаришем директора Державного банку призначався М. Костецький, а управителем його Київської контори – В. Ігнатович. Банк мав три контори, а саме: Київську, Одеську та Харківську і 21 відділення. Призначення і завдання, покладені на Держбанк, визначав 1-й пункт розділу № I загальних постанов його Статуту, в якому, зокрема, вказувалося: «Державний Банк має на меті полегшення грошового обороту, допомогу шляхом короткострочного кредиту державному торгу і промисловості і сільському господарству на Україні, а також безпеку грошової маси» [6].

Офіційно Державний банк підпорядковувався міністрові фінансів, а директор здійснював безпосереднє керівництво його діяльністю. Крім того, він доручав провадження за його вказівками операцій із золотом та грошовими паперами, а також окремих операцій за рахунок Державної скарбниці чи різних відомств й установ. Загальне ж управління Державним банком доручалося Раді Банку та його директорові.

Директор Банку був одночасно і головою його Ради, яка складалася з: директора Кредитової канцелярії, члена від Державного контролю, члена від Міністерства торгу і промисловості та трьох представників від Міністерства фінансів, яких затверджував Гетьман за доповіддю міністра фінансів, а також з члена від кооперації, члена від київського Біржового комітету, двох членів від Протофісу та одного від Красового Союзу хліборобів-землевласників, які обиралися громадськими організаціями строком на 2 роки.

Згідно з розпорядженням міністра фінансів до Ради могли запрошуватися представники відповідних відомств, справи яких розглядалися. Голові Ради Державного банку дозволялося також на власний розсуд, за потреби запросити необхідних осіб на засідання з правом дорадчого голосу. Засідання Ради відбувалося не менше двох разів

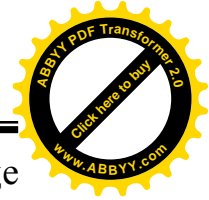
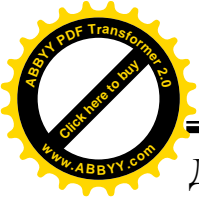
протягом місяця. Директорові Державного банку належала виконавча влада у справах, які не були доручені місцевим інституціям Банку, а розпорядча сягала повноважень, які не підлягали компетенції міністра і Ради Держбанку. Так, до обов'язків директора Банку належало:

- 1) загальне керівництво Банком, догляд за виконанням умов Статуту, а також за цілісністю всіх його кас і коштовностей;
- 2) зносини і листування від імені Банку;
- 3) розпорядження, які стосуються особистого складу службовців;
- 4) призначення ревізій і відряджень службовців для службових справ;
- 5) розпорядження витратами з правом переміщувати кредити в межах, зазначених під час затвердження щорічного обрахунку;
- 6) складання і подача, куди належить, річного обрахунку і справоздання Банку;
- 7) управління, згідно з указівками міністра фінансів, операціями, що доручаються Банкові за рахунок Державної скарбниці, а також операціями із золотом і відсотковими паперами, які належать Банкові й ощадкасам;
- 8) завідування окремими операціями, які накладаються на обов'язки Банку, за дорученням міністра фінансів, з позиками, конверсіями тощо.

Директора Державного банку призначав Гетьман на пропозицію міністра фінансів. Так само призначався товариш директора та управитель Київської контори.

Серед інституцій, які належали до центрального керівництва, зокрема були: відділ кредитових білетів, відділ місцевих інституцій, центральна бухгалтерія і центральна канцелярія. При виділі місцевих інституцій існували окрема інспекція та правнича частина. При ньому ж знаходився юрисконсульт, якому за потреби могло бути доручено завідування правничою частиною.

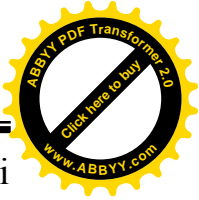
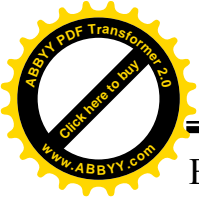
Керівна частина Державного банку визначалася на посадові класифікації окремим Тимчасовим нормальним розписом окладів утримання і класифікації посад службовців у Центральному управлінні Українського Державного банку, який указував ще й на рівень розрядів банківських працівників. Посада директора Державного банку, наприклад, відповідала IV класові і II пенсійному розрядові, але розмір пенсійного утримання директора не був фіксованим, а призначався урядом. Четвертому класові і II пенсійному розрядові відповідали й посади членів Ради Банку, що були призначеними від Міністерства фінансів, розмір річного утримання яких становив по 12 тисяч карбованців. Разом з тим у «Розписі» зазначалося, що члени Ради від Міністерства фінансів,

Державного контролю і Міністерства торгу і промисловості, які мають ще одну штатну посаду з певним утриманням, одержують з посадою члена Ради Державного банку додатково ще по 3 тис. крб на рік, на відміну від виборних членів Ради, які ніякої платні не отримували. П'ятому класові і III розрядові відповідали посади: товариша директора Держбанку з 15 тис. крб річних, директорів відділів та інспекторів, кожний з яких отримував за рік 11 тис. крб тощо. До найнижчого X класу і VII розряду належали посади канцелярського урядовця II та III рангу (із зарплатнею відповідно у 3 тис. 900 та 3 тис. 600 крб на рік) та практиканта із річною ставкою в 1 тисячу 800 карбованців [4, 211–212].

Офіційно банк відкрився 2 вересня 1918 р. Утім Державний банк почав виявляти свою активну діяльність ще як до свого офіційного відкриття, так і до свого офіційного заснування, й не лише випуском кредитових білетів, що свідчить про початок його повномірного функціонування за Гетьманату. Це виразно видно з балансів Державного банку та його відділів. Активні операції Держбанку поступово зростають. Так, з 1 липня по 23 листопада 1918 р. каса Державного банку зросла з 126 млн 732 тис. до 751 млн 967 тис. крб, облік векселів збільшився майже вдвічі (з 332 млн 887 тис. до 652 млн 446 тис. крб), позики скарбниці під торговельні операції збільшилися з 619 млн 966 тис. до 1 млрд. 129 млн 359 тис. крб, збільшилися, хоча й не набагато, спеціальні позики, а саме на 8 млн крб, з яких зросли й спеціальні позики установам дрібного кредиту (з 12 млн 160 тис. до 20 млн 098 тис. крб), банківські суми за кордоном – з 53 млн 400 тис. крб (на 23 вересня 1918 р.) за два місяці піднялися до 257 млн 352 тис. крб, іноземних банкнотів з 1 липня по 23 листопада 1918 р. (без даних за жовтень) побільшало з 13 млн 308 тис. до 44 млн 235 тис. крб, відсоткових паперів, що належали Державному банку, збільшилося з 24 млн 408 тис. до 1 млрд 037 млн 392 тис. крб, а поточний рахунок Державної скарбниці зріс з 470 млн 696 тис. до 719 млн 166 тис. карбованців [1, 307–308].

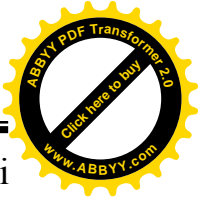
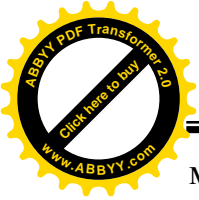
Державний банк планував активну співпрацю і з українською кооперацією. Вже на першому засіданні Ради Банку, яке відбулося 11 жовтня 1918 р., з її членів було обрано комісію, якій було доручено у терміновому порядку виробити основні постанови щодо кредитування Держбанком кооперативних кредитових установ. До складу комісії ввійшли помічник міністра торгу та промисловості й відомий кооперативний діяч С. Бородаєвський (голова), виконувач обов'язків директора Держбанку В. Ігнатович, управитель державних ощадних кас К. Білінівський, а також представник до Ради Банку від землевласників

Б. Григоренко. Вже після трьох засідань комісією було вироблено основні постанови щодо кредитування Державним банком кооперації, які було затверджено його Радою з незначними поправками. Постанови ці зводилися до таких правил: «Державний Банк кредитує кооперацію через посередництво союзів і – лише як виїмок з тої засади – окремі кооперативи, як-що вони належать до ревізійного союзу» [3, 11]. Таке рішення було прийнято тому, що на той час виникла ситуація, коли, з одного боку, кредитова кооперація України складалася з великої кількості невеликих позичково-ощадних товариств, а з другого боку, коли майже вся вона була об'єднана в економічні союзи. Саме тому й Держбанкові було б обтяжливо обслуговувати окремо численні кооперативи, та й потреби у цьому практично не було. Продуктивніше як для Державного банку, так і для самого кооперативного руху було зосередити державну допомогу саме на кооперативних спілках (союзах).

Заснування Державного банку було значним здобутком Гетьманату. Держбанк відіграв важливу роль у розбудові національної банківської і фінансової системи. У рефераті-аналізі урядової політики Кабінету Ф. Лизогуба з 1918 р. з цього приводу зазначалося, що Державний банк був державною кредитовою установою і пристосованим «по своїй структурі до торговельно-промислового життя Української Держави із всіма її особливостями» [11, арк. 27].

Зрозуміло, що за нових умов центром банківської діяльності в Україні повинен був стати Київ. Київські відділення після вигнання більшовиків дуже швидко самі почали відігравати роль центральних правлінь. Першим такі функції перебрало на себе київське відділення Азовсько-Донецького комерційного банку, яке скликало в Києві з'їзд управляючих українськими відділами банку і створило тимчасове правління з усіма повноваженнями й правами центрального правління. Згодом подібне було зроблено й іншими відділеннями банків, а до Києва почали переїжджати окремі члени петроградських і московських правлінь. Гетьманському уряду залишалось лише узаконити новостворені правління, які практично вже були створені й активно діяли, і санкціонувати перетворення Києва на вітчизняний банківський центр. Такий крок було зроблено шляхом затвердження 13 листопада 1918 р. тимчасового Закону про повномічності правлінь акційних комерційних банків, відділи та агенства яких знаходяться в межах України [12, арк. 1]. У Законі відзначалося, що акційні комерційні банки, місце перебування правлінь яких (за їх статутом) визначено у Росії і що мають відділи або агенства в

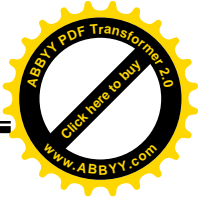
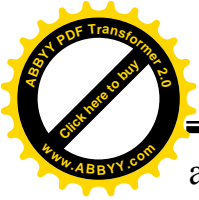

межах Української Держави, продовжують свою діяльність на підставі власних статутів з усіма визначеними в них додатками та змінами, а функції правлінь таких банків здійснюються їх членами, які прибули в Україну. Пунктом III Закону постановлялося: «3. Про осіб, яким згідно зі ст. 2 цього закону, належать функції правлінь, Кредитова Канцелярія, на подання од Комітету з'їздів представників акційних банків короткострокового кредиту, може видавати, по кожному банку окремо, відповідні свідоцтва. Особа, або особи, зазначені в цих свідоцтвах, користуються всіми правами, що для правлінь присвоєні статутами підналежних банків та загальними законами і за свої вчинки по управлінню та завідуванню банком, його відділами та агентствами несуть відповідальність на загальних підставах, для правлінь встановлених» [12, арк. 3]. Довіреності по банку, його відділам та агентствам, а також інші акти могли видаватися за підписом одного із членів правління певного банку.

У той час в Україні вже було утворено кілька великих акціонерних банків: Південний комерційний банк з правлінням у Харкові (статут було затверджено міністром фінансів 16 вересня 1918 р.), Донецький гірсько-промисловий банк з правлінням у Харкові (статут затверджено 5 жовтня 1918 р.), Балтійсько-Чорноморський промисловий банк з правлінням у Києві (статут затверджено 10 жовтня 1918 р.) та Український промисловий банк з правлінням у Києві (статут затверджено 17 жовтня 1918 р.) тощо. Розширяли свою діяльність такі великі банки, як Дніпровсько-Донецький комерційний банк, Руський для зовнішньої торгівлі банк, Південний банк, Київський приватного кредиту банк, Руський торгово-промисловий банк, Центральний банк Товариства взаємного кредиту на Україні, інші акціонерні, суспільні, міські і кооперативні банки, товариства вземного та іншого кредиту [3, 121].

Таким чином, у часи Гетьманату банківська діяльність в Україні пережила нове відродження і почала активно і всебічно розвиватися. Його падіння суттєво вплинуло на банківську справу і відтоді вона почала поступово, але безповоротно занепадати. Можна не сумніватися в тому, що якби діяльність банків не була насильницько перервана повстанням Директорії, а потім радянською владою, то приватний кредитовий апарат в Україні цілком налагодився б поряд із нормальним розвитком кредиту, зменшилися б випуски паперових грошей і налагодилося б торговельне та промислове життя країни. Стан банків і поліпшення їх положення за час гетьманської влади є кращим показником того, які умови необхідні для того, щоб міг існувати і правильно функціонувати у країні кредитовий

апарат, без якого неможливе ніяке промислове і торговельне життя.

Джерела та література

1. Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. / П. П. Гай-Нижник // УІЖ. – 1998. – № 4. – С. 3–17.
2. Гай-Нижник П. П. Державний Земельний банк Української Держави – грошовий і операційний рушій селянської реформи 1918 року / П. П. Гай-Нижник // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – Т. 3. – 340 с.
3. Гай-Нижник П. П. Вихід України в 1917–1919 рр. з рубльової зони / П. П. Гай-Нижник // Фінанси України. – 1997. – № 10. – С. 120–123.
4. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / П. П. Гай-Нижник. – К., 2004. – 430 с.
5. Державний вісник. – 1918. – 6 серпня .
6. Державний вісник. – 1918. – 17 серпня .
7. Комаринська З. Історія грошей / З. Комаринська. – Л. : Світ, 1998. – 230 с.
8. Лютий І. Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки / І. Лютий. – К. : Оріана, 1999. – 320 с.
9. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К. : Альтернативи, 2003. – 304 с.
10. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 1509, оп. 5, спр. 6, арк. 20.
11. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 2, арк. 36.
12. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 191, арк. 11.

Сердюченко Т. В. Заснування Українського Державного банку, його структура та напрями діяльності (квітень – грудень 1918 р.).

У статті на підставі узагальнення доробку попередників та аналізу джерел досліджено фінансову політику П. Скоропадського, зокрема створення та діяльність Українського Державного банку.

Ключові слова: Гетьманат, Український Державний банк, асигнування, емісія.

Сердюченко Т. В. Создание Украинского Государственного банка, его структура и направления деятельности (апрель – декабрь 1918 г.).

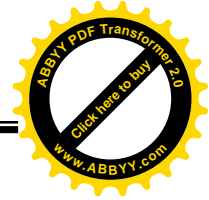
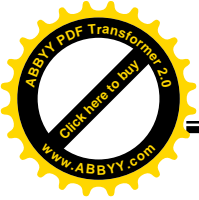
В статье на основе обобщения исследований предшественников проанализировано финансовую политику П. Скоропадского, в частности создание и деятельность Украинского Государственного банка.

Ключевые слова: Гетманат, Украинский Государственный банк, ассигнование, эмиссия.

Serduchenko T. V. The Foundation of Ukrainian State bank, its Structure and Direction of Activity (April – December 1918).

The article is devoted to analyses the policy of Skoropadskiy in the formation and activity of State bank. The main attention is paid to the structure and activity of the bank in the operation of movement of money's emission, credits, financial movements and other operations.

Key words: Getmanat, Ukrainian State bank, assignation, emission.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ващенко Юлія Вікторівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Гребченко Євген Анатолійович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Качайло Інна Миколаївна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Кобець Андрій Петрович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Корж Лариса Володимирівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Кучер Михайло Олексійович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

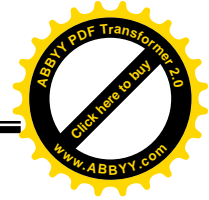
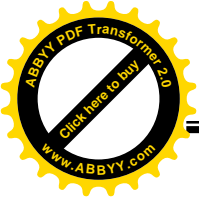
Куц Ярослав Миколайович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Малик Юлія Олександрівна – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Масько Вікторія Миколаївна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Нагорний Олег Ігорович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Олійник Наталія Василівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Омельченко Марина Олександрівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Павленко Андрій Миколайович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Пономаренко Володимир Олексійович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Пушкар Ярослав Володимирович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Семенець Вікторія Юріївна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Сердюченко Тетяна Василівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Наукове видання

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Збірник наукових праць

Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск *А. А. Сбруєва*
Комп'ютерна верстка *І. Є. Трифонова*

Здано в набір 26.04.11. Підписано до друку 25.05.11.
Формат 60x84/16. Гарн. Times. Друк ризогр. Папір офсет.
Умовн. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 8,4. Тираж 100. Вид. № 38.

Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено у видавництві СумДПУ ім. А. С. Макаренка

